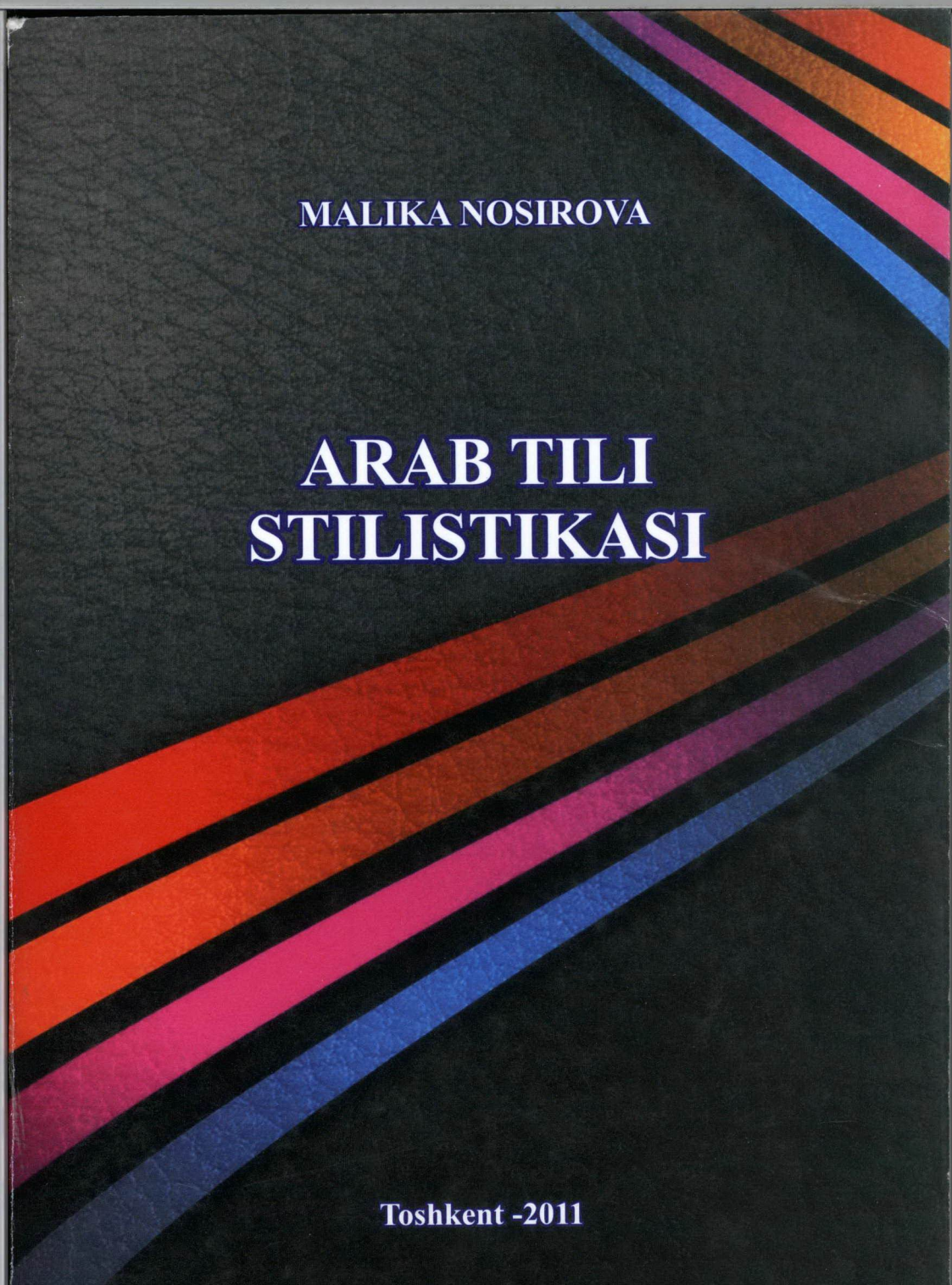

MALIKA NOSIROVA

ARAB TILI STILISTIKASI

Toshkent -2011

Mazkur o'quv qo'llanma arabshunos –tilshunoslar uchun bo'ljallangan bo'lib "Arab tili stilistikasi" fani uchun yozilgan. Qo'llanma talabalarga uslubiyatga oid turli nazariyalar, balog'at ilmining tarkibiy qismlari va ularning mazmuni haqida ma'lumot beradi. Shuningdek ularda arab tili uslubiyatiga oid turli nazariy masalalar, arab tili stilistikasining tarkibiy qismlari va ularning mazmun va mohiyati haqida bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Ushbu o'quv qo'llanma Oliy o'quv yurtlarining aspirant, magistrant, bakalavr yo'nalishi talabalariga, sharqshunos mutaxassislar, tilshunoslik bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar va umuman shu sohaga qiziquvchi keng ommaga mo'ljallangan.

Mas'ul muxarrir:

f.f.n., dots. Rustamiy S.A.

Taqrizchilar:

f.f.d., prof. Xodjayeva R.U.

f.f.d., prof. Islomov Z.M.

Ushbu o'quv qo'llanma ToshDSH O'quv –uslubiy Kengashi tomonidan ko'rib chiqilgan va nashrga tavsiya etilgan (Bayonnoma № 3. 04.04.2011.)

KIRISH

Mazkur o'quv qo'llanma stilistika fani haqida va xususan arab tilshunosligida stilistika fanining paydo bo'lishi, taraqqiyoti, arab stilistikasi haqidagi nazariyalar, turli qarashlar va muammolarni yoritib beradi.

Talabalarni arab tili stilistikasiga oid muhim masalalar bilan tanishtirib, ularning tilshunoslik sohasidagi bilimlarini zamona talablariga javob bera oladigan darajaga keltirishga xizmat qiladi. Shuningdek, magistr-talabalarda arab tili uslubiyatiga oid turli nazariy masalalar, arab tili stilistikasining tarkibiy qismlari va ularning mazmun va mohiyati haqida bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantiradi. Talabalarga arab tili uslubiyatining o'ziga xos aspektlarini farqlash, ularning xususiyatlarini to'g'ri belgilash yo'l-yo'riqlarini o'rgatadi.

Ushbu o'quv qo'llanma talabalarni arab tili stilistikasiga oid faktik va nazariy fikrlarga munosabat bildirish olish va o'z bilimlarini ilmiy tadqiqot ishlarida tadbiiq qila bilish, boshqa tillarning stilistikasi bilan arab tili stilistikasini qiyoslay olish, arab uslubiyatining o'ziga xos jihatlari farqlash, ularning lingvistik xususiyatlarini to'g'ri belgilash malakasiga ega bo'lishiga ko'maklashadi.

Respublikamiz qo'lyozma fondlarining katta qisimni tashkil qiladigan arab tilshunosligi (fonetika, morfologiya, sintaksis va stilistika)ga bag'ishlangan asarlarni tadqiq qilish hozirgi kun filologlari amalga oshirishi lozim bo'lgan vazifalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham bu fanni o'zlashtirish sharq tillari bilan bog'liq ilmiy tadqiqot ishlarida faoliyat olib borishdagi ahamiyati kattadir.

Mavzu № 1. Stilistika faniga kirish

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga stilistika fani, uning maqsad va vazifalari haqida ma'lumot berish.

Asosiy savollar:

1. Stilistika fanining maqsadi
2. Stilistika fanining vazifasi
3. Adabiyotlar

Tayanch soʻz va iboralar:

Stil, uslub, nutq stillari, funksional stillar, tilning tasviriy ifoda imkoniyatlari, ekspressiv-emotsional munosabat, funksional stillar, til birliklari.

“Stil” soʻzi hozirda keng va tor maʼnolarda ishlatilmoqda. Keng maʼnoda “uslub”, “usul”, “yoʻl” soʻzlarining maʼnosida: ish uslubi, oʻyin uslubi. Tor maʼnoda tilshunoslik, adabiyotshunoslik va sanʼatshunoslik fanlarining bir sohasi sifatida – terminologik maʼnoda qoʻllanayotir.

Stilistika termini oʻtgan asrning oʻrtalarida beri filologiya fanida ishlatilib kelinayotgan boʻlsada, lekin hozirgacha uning bir qancha masalalarida bir xil qarashlar yoʻq.

Tilshunoslik stilistikasida haligacha obʼekt, til va nutq stillari, funksional stillar va ularning tasnifi, funksional stillarning umumxalq adabiy tilga, uning normasiga munosabati, badiiy stilning funksional stillarga, shuningdek, adabiy tilga munosabati, badiiy stilning tilshunoslik va adabiyotshunoslik aspektlari kabi bir qancha masalalari ilmiy- nazariy adabiyotlarda turlicha talqin qilinmoqda.

Ilmiy-nazariy adabiyotlarda stilistika obʼektiga asosan uchta problema kiradi: 1) tilning tasviriy ifoda imkoniyatlari; 2) funksional stillar; 3) badiiy adabiyot stili. Baʼzi ishlarda leksik va grammatik sinonimiya ham stilistika obʼekti sanaladi.

Bir guruh tadqiqotchilar stilistika “tilning tasviriy ifoda imkoniyat” larini oʻrganishdan iborat boʻlishi lozim deb uqtiradilar. Ular “tasviriy ifoda imkoniyati” atamasini farqli holda bir butun umumxalq tiliga nisbatan qoʻllaydilar. Tasviriy ifoda imkoniyati deganda fonetik, leksik, grammatik birliklarning ekspressiv –emotsional munosabat bildirishini tushunadilar. Darhaqiqat, til nimanidir atash, nomlash bilan birga keng maʼnoda soʻzlovchining munosabatini ham aks ettirib turadi. Til

birliklarini shu nuqtai nazardan oʻrganish fikrining toʻgʻri, aniq, ravshan, ifodali boʻlishligi, nutq madaniyati kabi masalalar bilan bogʻliqlik tomoni bor. Shuning uchun praktik stilistika eʼtiborni, asosan, fonetik, leksik, grammatik birliklarning ekspressiv-emotsionallik tomonlarini oʻrganishga qaratadi.

Tilning tasviriy ifoda imkoniyatlari tushunchasi juda keng boʻlib, u til va nutq hodisalarini, adabiy til hamda umumxalq tili tushunchalari (arxaizm, istorizm, dialektizm, jargon va boshqalar) ga biriktira oladi. Shular vositasida yuzaga kelgan ekspressiv –emotsionallik stilistikaning obʼekti hisoblanadi.

Til ijtimoiy funksiyasi jihatidan tekshirilganda stilistika obʼektiga tilning tasviriy ifoda imkoniyatlarini kiritish torlik qilib qoladi. Chunki real nutq tekstlari boʻyicha ekspressiv-emotsionallik hodisasini oʻrganadigan boʻlsak, bu bevosita soʻzlashuv badiiy nutqlargagina toʻgʻri keladi. Shu nutq tekstlaridagina ekspressiv - emotsionallik yorqin namoyon boʻladi. Rasmiy hujjat va ilmiy nutqlarda ekspressiv -emotsional-lik koʻrinmaydi. Shuning uchun ikkinchi bir gruppada tadqiqotchilar stilistika obʼektiga funksional stillarni kiritadilar. Funksional stilistika tarafdorlari uslublarni tilning ijtimoiy hayotda bajargan funksiyasiga bogʻlaydilar. Ijtimoiy hayotda til soʻzlashuv, rasmiy hujjat, ilmiy, publistik, badiiy nutqlarda shu nutq turlarining maqsad va vazifasiga moslangan holda qoʻllanar ekan, demak, stilistikaning obʼekti ham funksional stillar boʻlishi kerak, degan tezisni ilgari suradilar. Fikrimizning dalili uchun koʻzga koʻringan yirik tadqiqotchilarning stilistika haqidagi baʼzi bir fikrlarini keltirib oʻtaylik.

Mashhur shveysar tilshunosi Sh.Balli stilistikaning predmeti bir butun sistema boʻlgan til elementlarining ekspressiv -emotsionallik hamda nutq ohanglarining oʻzaro munosabati natijasida yuzaga kelgan til tasviriy ifoda sistemasining shakllanishini oʻrganishi kerak, deb yozadi. O.S.Axmanova ham Sh.Balli pozitsiyasida turib “bildirilgan fikrga qoʻshimcha ekspressiv-emotsional baholash maʼnolarini anglatilgan til birliklarini oʻrganuvchi fan stilistikaning obʼekti boʻlsa, toʻgʻriroq boʻlur edi”, -deb uqtiradi. “Stilistika obʼekti tilning ekspressiv vositalarini, nutq aloqasining maqsad va vaziyatiga koʻra ekspressiv vositalarini nutq aloqasining yasallish mexanizmlarini, qoʻllanish doiralarini hamda tanlash prinsiplarini analiz qilishdan iborat boʻlmogʻi kerak”, deb yuqoridagi fikrga yaqinroq fikr bildiriladi. M.D.Kuznes va Yu.M. Skrebnev, R.A. Budagov “Stilistika – bu keng maʼnoda tilning tasviriy vositalarini oʻrganuvchi bilimdir”, deb taʼrif beradi. V.L. Murat lingvistik stilis-tikaning obʼekti funksional stillarni oʻrganish boʻlib, bunda maʼlum bir davr tilining stilistik sistemasini, ularning bir-biriga oʻtishini hamda stillar taraqqiyotini, stillarning

normallashish masalalarini o'rganishdan iborat bo'lishi kerak, deydi R.G. Piotrovskiy. "Stilistika ma'lum informatsiyani to'laqonli va effektili bo'lishini ta'minlovchi tanlab olingan til birliklarini o'rganishdan iboratdir, deb uqtiradi G.V. Stipanov. Stilistika til vositalarining maqsadga ko'ra tanlanishini, saralab olinishini analiz qiladi, deb ko'rsatadi. I.R. Galperin stilistika-ning ob'ektiga funksional stillarni hamda tilning tasviriy ifoda imkoniyatlarini kiritadi. A.I.Efimov stilistikaning markaziy proble-masi deb, sinonimiyani oladi: "nutq vositalarining sinonimiyasi stilisti-kaning eng muhim markaziy masalasidir. Saylash, tanlab olish imkoniyati bor joydan stilistika boshlanadi", deb yozadi.

Ko'rinadiki, tadqiqotchilar stilistika ob'ektiga tasviriy vositalar sistemasi va ekspressiv - emotsional vositalar, funksional stillar siste-masi va uning taraqqiyoti, nutq vositalari sinonimiyasi, funksional stillar va tilning tasviriy ifoda imkoniyatlarini kiritadilar. Bunday fikr boshqa avtorlarda ham uchraydi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tasviriy ifoda imkoniyati deganda nimani tushunasiz?
2. Stilistikaning ob'ektiga nimalar kiradi?
3. Stilistikaning predmeti nimani o'rganadi?
4. Tilning tasviriy ifoda imkoniyatlari qanday tushunchalarni biriktiradi?
5. "Stil" so'zining ma'nolarini aytib bering.
6. R.A. Budagovning stilistikaga bergan ta'rifini aytib bering.

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. "Stil" so'zining etimologiyasi haqida.
2. O'zbek tili stilistikasi haqida umumiy tushuncha bering.

Asosiy adabiyotlar:

1. R.A. Budagov. *Literaturnie yaziki i yazikovie stili*. -M.: Visshaya shkola, 1967. -376s.
2. B.V. Tomashevskiy. *Stilistika i stixoslojenie*. - L., 1960. -535s.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Murat V.P. *Ob osnovnix problemax stilistiki*. -M. 1987.
2. Madvaliev A. *O'zbek tili stilistikasi*. -T.: 1983.

Mavzu № 2. Stilistikaning ob'ekti

Darsning maqsadi:

1. Talabalarni stilistika fanining ob'ekti va predmeti bilan tanishtirish.
2. Talabalarga tilshunoslik va adabiyotshunoslik stilistikasi haqida ma'lumot berish.

Asosiy savollar:

1. Adabiyotshunoslik stilistikasi
2. Tilshunoslik stilistikasi

Tayanch iboralar:

Stilistika, tilshunoslik stilistikasi, adabiyotshunoslik stilisti-kasi, ekspressiv-emotsionallik, tasviriy vositalar sistemasi, grammatik birliklar.

Stilistika tilshunoslik va adabiyotshunoslik o'rtasidagi oraliq mavqeni egallaydi (promejutochnoe polojenie). Tilshunoslik uchun tilni o'rganishdan asosiy, bosh maqsad hisoblanadi. Tilshunoslik tilni aytilgan, gapirilgan gapning ma'nosidan ajratib oladi. Aytilgan gapning mazmuni nutq, so'z, gapning ma'nosi sifatida nazarda tutiladi. Adabiyotshunos uchun esa, albatta birinchi navbatda g'oya muhim. U tilga shu tarafdin yondashadi. Va u uchun til mazkur g'oyani (fikrni) ifodalash uchun kerak. Badiiy asarning tiliga tilshunoslik va adabiyotshunoslik ikki turli tomondan yondashadi. Albatta birorta ham iborani uning mazmunini hisobga olmay turib o'rganib bo'lmaydi. Biz yuqorida aytgan bo'linish shartli bo'linishdir. Stilistika masalalari aynin qaysi bo'limga - tilshunoslikkimi yoki adabiyotshunoslikkimi - tegishli ekanini aytish mushkul. Stilistika - tilshunoslik bilan adabiyotshunoslikni bog'lovchi fan hisoblanadi.

Akademik V.V. Vinogradov stilistika uchta katta problemani o'z ichiga olishi kerak, deb bunga quyidagilarni kiritadi: 1) til stilistikasi, 2) nutq stilistikasi, 3) badiiy adabiyot stilistikasi.

V.V. Vinogradov til stilistikasiga funksional stillarni kiritadi va uni "sistemalar sistemasi" deb ham nomlaydi. Bunga so'zlashuv, ilmiy, publitsistik, rasmiy ish qog'ozlari va boshqa nutq turlarini kiritadi.

U nutq stilistikasida yozma va og'zaki nutqning semantik va ekspressiv- stilistik farqlarini aniqlaydi hamda diskussiya, leksiya, konsultatsiya, press-konferensiya, doklad, suhbat, bosh maqola, ilmiy resenziya, tabrik, adres kabi turlarga bo'ladi. Klassifikatsiyasining biri, uchinchi esa faqat adabiyotshunoslik stilistikasining tekshirish ob'ektiga kiradi. Ana shu 1- va 2-masala bir tomondan tilshunoslik stilistikasining

o'zi ham turlicha izohlansa, ikkinchi tomondan "adabiyotshunoslar bilan tilshunoslar o'rta-sida tortishuvga sabab bo'lmoqda".

Lingvistik stilistikada bir xil qarashning yo'qligi badiiy va individual stillarning funksional stillar doirasiga kirishi yoki kirmas-ligida, uning umumxalq adabiy tiliga munosabatida, til va nutq hodisalarining turlicha izohlanishida ko'rinadi.

Adabiyotshunoslar bilan tilshunoslar o'rtasida tortishuvga sabab bo'lgan hodisa badiiy stilning ikki aspektga egaligidadir. Chunki adabiyotshunos badiiy stil va avtor stilini o'rganar ekan bevosita til element-lariga murojaat etadi. Natijada o'rtada farq qolmagandek ko'rinadi. Shuning uchun bu haqda qisman to'xtab o'tamiz.

Adabiyotshunoslik stilistikasi ham "birinchi element" bo'lgan til birliklari orqali ish ko'radi. Ammo adabiyotshunoslik stilistikasi "Tilning tasviriy ifoda vositalari"ni, ya'ni sifatlash, o'xshatish, metofora, jonlantirish, mubolag'a va kichraytirish, antiteza, ellips va boshqa *ko'chim* hamda stilistik figuralarning biror bir badiiy asar, avtor, biror adabiy oqim yoki butun bir davrga xos belgilarini o'rganadiki, bu bilan adabiyotshunoslik stilistikasida so'z-obrazlilik, badiiy tafakkur mahsuli sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan u poetika, adabiyotshunoslik nazariyasi sohalari hisoblanadi.

Badiiy stilda individual stil ham, adabiy oqimlar stili ham namoyon bo'ladi. Ya'ni bir ijodkorning bir necha asarlarini tahlil etish bilan individual stilni, bir adabiy oqimga mansub bo'lgan yozuvchi, shoirlarning asarlarini tahlil qilish bilan ma'lum adabiy oqim stilini o'rganish mumkin bo'ladi.

Shu o'rinda bir narsani unutmaslik kerakki, badiiy adabiyotni faqat stilistikagina emas, balki tarix, adabiyot nazariyasi, estetika, psixologiya, pedagogika va tilshunoslik fanlari ham o'rganadi. Bu fanlar badiiy adabiyotni o'z metodlari asosida tekshiradi.

Adabiyotshunoslik stilistikasi badiiy asarning stil xususiyatlarini o'rganishda asarda aks etgan davrning ijtimoiy hayoti, asar qanday tuzumga oid mamlakatda yozilganligi, qaysi sinfga xizmat qilishi, davr tili, madaniyati, janr xususiyatlari kabi masalalarga ham e'tibor qaratadi. Bulardan qat'iy nazar, badiiy asarning stilistik analiziga kelganda adabiyotshunos ham, tilshunos kabi til faktlariga duch keladi. Bu o'rinda adabiyotshunos ham, tilshunos ham tilning bir butun tabiatini, badiiy asarda qo'llangan umumxalq, dialekt, jargon va adabiy tilga xos birliklarni ajrata bilishi zarur. Shu bilan birga, badiiy asarning umuman lingvistik asosi bilan badiiy san'at asari tilini bir-biriga qo'shib yubormasligi kerak. Til birliklarini oddiy faktlar bilan analiz qilish orqali

badiiy san'at asarining mohiyatini ochib bo'lmaydi. Bu o'rinda tilning o'z tabiatini hamda badiiy tafakkur mahsuli sifatida kontekstdagi tabiatini ajrata bilish lozim.

Adabiyotshunoslik stilistikasida badiiy asarning faqat til xususiyatlarini tekshirish bilan ish bitmaydi. Uning barcha forma va mazmunini ham yaxlit tushunmoq kerak bo'ladi.

Badiiy asarning stilistik analizida birinchi o'rinda g'oyaviy –tematik mazmun turadi. G'oyaviy-tematik mazmunga axloqiy, sotsial, siyosiy, psixologik va boshqa problemalar oid bo'lib, ularni ijodkor hayotiy faktlar asosida ishonarli darajada tasvirlaydi. Ikkinchi o'rinda badiiy asarning kompozitsiya va syujeti, obrazlar sistemasi, fabula, xarakter va sharoit turadi. Bular vositasida g'oyaviy-tematik mazmun ochiladi. Uchinchi o'rinda tilning leksik va grammatik birliklari, bular asosida obrazlar sistemasi, tasviriy vositalar beriladi. To'rtinchi o'rinda badiiy asarning leksik va grammatik birliklari, tovush va grafik belgilari yotadi. Badiiy asarni bu kabi bo'lish avtor nuqtai nazaridandir. Tadqiqotchi esa, aksincha, quyidan yuqoriga qarab boradi. Ya'ni grafik belgilarni o'qish yoki eshitish orqali so'zga, grammatikaga, so'ng obrazli fikr, xarakter, peyzajga, oxirida shular orqali yozuvchi tomonidan ilgari surilgan g'oyaga qarab keladi. Bu bo'linishlarning birinchi va ikkinchisida sof adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan analiz qilish orqali badiiy adabiyotning stilistik xususiyatini o'rganish mumkin bo'lsa, uchinchi va to'rtinchi bo'linishlarda lingvistikani hisobga olmasdan turib adabiyotshunoslik stilistikasini o'rganib bo'lmaydi.

Uchinchi va to'rtinchi bo'linishlarda garchi, leksika va grammatika birinchi planda tursada, lekin tilshunoslikning boshqa sohalari: fone-tika, dialektologiya, etimologiya bo'yicha ma'lum bilimga ega bo'lish leksik va grammatik tadqiqotlarni yanada mukammalroq bo'lishini ta'minlaydi. Buning uchun adabiyotshunos ham tilshunoslikning shu sohalari bilan ma'lum darajada tanish bo'lishi lozim. Bu o'rinda, ya'ni uchinchi hamda to'rtinchi bo'linishda adabiyotshunoslik va tilshunoslik stilistikasi o'rtasida farq qolmagandek ko'rinadi. Adabiyotshunoslik stilistikasi leksik va grammatik vositalarning obrazlilik, tasviriy ifoda vositasi, xarakter, peyzaj kabi badiiy komponentlarni aks ettirish nuqtai nazari-dan yondashadi va ularni boshqa avtorlarga solishtirish, qiyoslash asosida biror badiiy asar, avtor yoki biror badiiy oqimning stilistik xususiyat-larini aniqlaydi. Tilshunoslik stilistikasi esa badiiy adabiyotdagi leksik va grammatik birliklarni adabiy tilga, uning normasiga chog'ish-tirish orqali badiiy asarda qo'llangan birliklarning til yoki nutq hodis-siga kirishi nuqtai nazaridan tekshirib, badiiy nutqning stil belgilarini aniqlaydi.

Nazorat uchun savollar:

1. "Stilistika" atamasining ma'nosi nima?
2. Stilistika fani nimani o'rganadi?
3. Adabiyotshunoslik stilistikasi va tilshunoslik stilistikasi orasidagi farq nimada?
4. Tilshunoslik stilistikasi nimani aniqlaydi?
5. Qachon adabiyotshunoslik va tilshunoslik stilistikasi o'rtasida farq qolmagandek ko'rinadi?
6. Badiiy asarning stilistik analizida ikkinchi o'rinda nima turadi?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Erkin mavzudagi badiiy asarning stilini aniqlang.
2. Erkin mavzudagi badiiy asarning stilistik xususiyatlarini aniqlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. -T., 1984. 5-10-betlar.

3. Budagov R.A. Literaturnie yaziki i yazikovie stili. -M. 1967.
4. Murat V.P. Ob osnovnix problemax stilistiki. -M. 1987.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Madvaliev A. O'zbek tili stilistikasi. -T.: 1983.
2. Odinov V.V. Stilistika teksta - M.: Kom kniga, 2006.

Mavzu № 3. Funksional stilistika

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga funksional stillar va uning tarkibiga kiruvchi turli uslublar haqida atroflicha ma'lumot berish.
2. Talabalarda turli funksional uslublarni farqlash va tasniflash ko'nikmasini hosil qilish.

Asosiy savollar:

1. Funksional stillar tasnifi
2. So'zlashuv uslubi
3. Ilmiy uslub
4. Publisistik uslub
5. Badiiy uslub

Tayanch so'z va iboralar:

Funksional, vazifa, maqsad, adabiy so'zlashuv, poetik, gazetaviy-siyosiy, rasmiy ish qog'ozlari, so'zlashuv, rasmiy-hujjat, ilmiy, publisistik, badiiy.

"Funksional" so'zi nazariy adabiyotlarda ikki ma'noda: 1) funksiya (vazifa), 2) maqsad, ya'ni til birliklarining ma'lum maqsad va vazifa bajarish jihatdan guruhlanishi, nutq turlariga xoslanishi ma'nolarida ishlatiladi. Har bir stil til birliklarining maxsus funksiya bajarish maqsadida qo'lanishidir. Barcha stillarga xos til elementlari umumxalq tilining resurslari sanaladi, lekin shu bilan birga ular stilda funktsional vazifalanish (belgilanish)ga ham ega bo'ladi. Bu haqda B. Garvanyuk shunday yozadi: "Funksional tillar (stillar) faqat til vositalarining zahirasi bilangina farq qilmaydi (masalan: leksik, grammatik sinonim, dubletlar, atamalar va b.), ya'ni shu vositalarning yig'indisi bilan ajralmaydi, balki shu til birliklarining qonuniy struktur qurilma-larining munosabati bilan ham farq qiladi".

B. Garvanyuk tilning funksional stillarini "funksional qatlam" nomi bilan atab, tilning aloqa protsessida ma'lum bir funksiyani bajarishiga ko'ra qatlamlarga bo'linadi. Bu jihatdan til aloqa, xabar, ta'sir etish funksiyasini bajaradi. Chex tilshunosi bu uch funksiyadan kelib chiqib tilni funksional stillar (qatlamlar)ga bo'ladi.

Rus tilshunoslari shu uch funksiyani sotsiolingvistik nuqtai nazardan jamoaviy faoliyatning ma'lum doiralariga bog'laydilar. Bunda funksional stillar ma'lum sohalar bo'yicha ish ko'ruvchilar faoliyatiga qarab guruhlanadi. Funksional stillar ekstrolingvistik faktorlarga aloqador, ularga bog'liq bo'ladi. Ekstrolingvistik faktorlarga aloqaning maqsad va vazifasi, aloqa mazmuni, aloqa doirasi, nutq formasi kiradi. Shu faktorlar natijasida funksional stillar yuzaga keladi va bir nutq turi ikkinchi nutq turidan o'zining stil belgilari, "sathlari" bilan ajralib turadi.

Rus tilshunoslari funksional stillarga bo'lishni nutqning ikki tipidan: og'zaki va yozma nutqlardan boshlaydilar. Yozma nutq vaziyatdan qat'iy nazar, bayonning izchilligi, mantiqiyliigi, avvaldan o'ylanganligi bilan ajralib turadi. Og'zaki nutqning so'zlashuv tili vaziyat bilan bevosita bog'langan bo'ladi, fikr nutq protsessining o'zida yuzaga keladi, bayon ko'pincha izchil bo'lmaydi. U bir butun holda o'zining sub'ektiv emotsionalligi bilan yozma nutqdan ajralib turadi. Yozma nutq badiiy, ilmiy, publisistik, rasmiy-hujjat nutqlariga bo'linadi.

Lingvistik stilistikaga oid adabiyotlarning ko'pchiligida funksional stilistika problemi asosiy, markaziy masalalardan biri ekanligi uqtiriladi.

Shuning uchun ham stilga berilgan ta'riflarga tilning funksionallik xarakteri ta'kidlanadi. Lekin funksional stilning turlari masalasida turlicha qarashlar mavjud bo'lib, ular quyidagilarda ko'rinadi:

- 1) funksional stillar tasnifida ekstrolingvistik faktorlarni hisobga olish va olmaslikda;
- 2) tasniflash prinsipida;
- 3) badiiy stilning funksional stillarga kirishi va kirmasligida;
- 4) ilmiy stilning yaxlitligi masalasida;

Bir guruh olimlar funksional stillarni tilning aloqa, xabar ta'sir etish funksiyalariga ko'ra bo'ladilar. Masalan, L.V.Shcherba, V.Gavranyuk, V.V. Vinogradov va boshqalarning klassifikatsiya qilish prinsipida bir xil qarashning yo'qligi, ba'zi olimlar bir butun umumxalq tilini, ba'zilar faqat adabiy tilni hisobga olgan holda uni ekspressiv – emotsionalik, ekspressiv janr va funksional- stilistik prinsiplar asosida stillarga bo'ladilar. Natijada stillar soni va ularning nomlanishida xilma-xillik yuzaga keladi. Masalan, V.P.Murat umumxalq tilini funksional – stilistik prinsip asosida tasniflab, quyidagi stillar mavjudligini ko'rsatdi: 1) adabiy so'zlashuv; 2) poetik; 3) gazetaviy-siyosiy; 4) rasmiy ish qog'ozlari; 5) ilmiy; 6) professional-texnik; 7) betakalluf, sodda til. T.G.Vinokur adabiy tilni funksional – stilistik prinsip asosida tasniflab, quyidagilarni kiritdi: 1) so'zlashuv; 2) rasmiy-xujjat; 3) gazetaviy-siyosiy; 4) ilmiy.

Bu tasniflarni yana davom ettirish mumkin, lekin ularning hammasida funksional stillar umumxalq tili yoki adabiy til naqtai nazaridan klassifikatsiya qilinib, turli prinsiplar asosga olinadi va 4 tadan to 7 tagacha uslubga bo'linib, turlicha nomlanadi. Ammo keyingi yillarda nashr etilgan ishlarning deyarli barchasida funksional stillar 5ta deb ko'rsatiladi. Bular: 1) so'zlashuv; 2) rasmiy-xujjat; 3) ilmiy; 4) publisistik; 5) badiiy stillardir. Biz ham ana shu 5 ta funksional stilning mavjudligini tan olamiz.

Nazorat uchun savollar:

1. "Funksional" so'zining ma'nosi nima?
2. Funksional stilning turlari masalasida qanday qarashlar mavjud?
3. Keyingi yillarda funksional stillar qanday tasniflanmoqda?
4. Qachon stillar soni va ularning nomlanishida xilma-xillik yuzaga keladi?
5. Funksional stilning turlari masalasidagi turlicha qarashlar nimalarda ko'rinadi?
6. B.Garvanyuk tilning funksional stillarini qanday ataydi?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Funksional stillarni sotsiolingvistik nuqtai nazardan tasniflang.
2. Yozma nutq turlari haqida ma'lumot bering.

Asosiy adabiyotlar:

1. Budagov R.A. Literaturnie yaziki i yazikovie stili. - M.: Visshaya shkola, 1967. 376-s.
2. Madvaliev A. O'zbek tili stilistikasi. – T., 1983.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Odinson V.V. Stilistika teksta - M.: Kom. kniga, 2006.
2. Panfilov A.K. Stili yazika i stili rechi// Sbornik nauchnix trudov MGPIYa im. M.Topeza, vip.73. –M., 1973

Mavzu № 4. Rasmiy uslub

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga rasmiy uslubning o'ziga xosliklari haqida ma'lumot berish.
2. Rasmiy uslub janrlari va undagi gapning so'z tartibi bilan tanishtirish.

Asosiy savollar:

1. Rasmiy uslub xususiyatlari.
2. Hujjatlar leksikasi tili haqida
3. Rasmiy ish qog'ozlarining grammatik jihatlari
4. Rasmiy uslub nutqi.

Tayanch so'z va iboralar:

Funksional qatlamlanish, axborot tashish, standartlashtirilgan, yuridik hujjatlar, hujjatlar leksikasi, atamalar nomeklaturasi, shartlanganlik, rasmiy yozishmalar, rasmiy nutq, abbreviatura.

Stilistika, uslubshunoslik, uslubiyat – tilshunoslikning til uslub-larini tadqiq etuvchi, tilning leksik-frazeologik, fonetik, morfologik, so'z yasaliishi va sintaktik sathlarda sinxroniya va diaxroniya nuqtai nazaridan funksional qatlamlanishining mohiyati va o'ziga xosliklarini o'rganuvchi, adabiy tilni turli lisoniy vaziyatlarda, yozma adabiyotning xilma xil tur va janrlarda, ijtimoiy hayotning turli sohalarida qo'llash me'yorlari va usullarini tavsiflovchi tarmog'i hisoblanadi¹. Rasmiy muloqot stilistikasi, ya'ni uslubiyati hisoblangan rasmiy uslub standartlashtirilgan yuridik

¹ Madvaliev A.S. O'zbek tili stilistikasi. –T. : 1983. –B.

hujjatlar uslubi bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati tartibga solinganligidir, ya'ni o'rnatilgan tartib va cheklov-larga bo'ysunishidir. Rasmiy matn uslubi yo'nalishida tadqiqot olib borish, avvalo, uning leksikasiga e'tibor qaratishni taqazo etadi. Ma'lumki, so'z matn anglashning o'zagidir. So'zga uslub jihatidan yondashuv fikrni aniq ifodalashga ko'mak beruvchi so'z tanlash zaruratini paydo etadi. Muallif tomonidan so'zning to'g'ri tanlanishi faqat uslub alomatlari bo'lib qolmay, matnning axborot tashish qimmatini oshirib, mazmun ta'sirini kuchaytiradi. So'zni o'rinsiz tanlash esa, fikrni anglatishda qiyinchilik keltirib chiqarish barobarida, mantiqiy xatoliklarga ham sabab bo'ladi.

Rasmiy uslubda hujjatlar leksikasi alohida ahamiyat kasb etadi. Hujjatlar leksikasi tilining o'ziga xos xususiyati shartlanganlikning yuqori darajasidir, bunda atamalarga nomeklatura leksikasining ulkan qatlami ham kirib ketadi. Masalan, nomlar nomeklaturasi: "*Olimp*" OTAJ, "*Start*" XK; lavozimlar nomeklaturasi: *reklama menedjeri*, *tijorat masalalari bo'yicha direktor*; tovarlar nomeklaturasi: *A-76 benzin*.

Rasmiy qog'ozlar tilida huquqiy, iqtisodiy va huquqiy-iqtisodiy atamalardan tashqari yetarli darajada texnik atamalar qo'llaniladi, ular orasida abbreviatura atamalar ham juda ko'p.

Bundan kelib chiqadiki, har bir rasmiy ish qog'ozlari leksikasida o'ziga xos nomeklatura, qisqartmalar va abbreviaturalar ishlatiladi. Rasmiy ish qog'ozlarining grammatik jihatiga to'xtaladigan bo'lsak, hujjat tilini taqdim etuvchi rasmiy uslubning grammatik me'yorlariga so'z birikmasi va so'z shakli grammatik tuzilmasining unifikatsiyalashuvi mansub hisoblashadi. Tanlangan variant matnining har bir kompozision qismida namuna sifatida mustahkamlanadi.

Rasmiy nutqning yozma shaklida sodda gaplar ustuvorlik qiladi. Rasmiy ish hujjatlari tilida soda gaplarning xususiyatlari hujjatda qo'shma gap yordamida beriladigan axborot hajmiga teng axborotni sodda gap orqali yetkazib berishidir. Nima hisobiga bunga erishiladi? So'zsiz gapning uzunligi va semantik hajmliligi hisobidan bunga erishiladi².

Alohida so'z birikmalari ergash gap bergan hajmdagi axborotni yetkazib bera oladilar. Masalan: *ikki tomonlama kelishuvga asosan mazkur bitimning ajralmas qismi bo'lgan bitim shartlarini o'zgartirish mumkin*.

Misollardan ko'rinib turganidek, so'z birikma osonlikcha gap o'rnini bosib, voqeaning nominatsiyasiga aylanyapti. Shu bilan birga bunday so'z birikmalari nafaqat yoyiq gapga qaraganda kichikroq hajmni egallagan

axborotni zichlashtiradi, balki ular iboraning qat'iy, bir unsur ikkinchi yuqori darajada tobe bo'lgan iboralar tuzilmasini yaratadilar.

Rasmiy uslubning yozma nutqidagi gap bunday so'z birikmalardan tashqari aksariyat hollarda uyushiq gap bo'laklari, ravishdosh va sifat-doshlar bilan murakkablashadi. Shunday qilib u bir abzasgacha, ba'zida esa bir betgacha cho'zilib ketadi, ayniqsa, buyruq, qaror, ko'rsatma, farmoyishlarda bir necha yuz so'zgacha bo'ladi.

Shunday janrlar borki, ularda matn gapga teng (xizmat yozuvi, telegramma, buyruq, qaror). Jadval ham alohida tuzilmadagi gapdir: ega – bu ikki yonida joylashgan doimiy axborot bo'lsa, kesim - vertikal chizgilar joylashgan o'zgaruvchan axborotdir, buni yozma nutqni og'zaki nutqqa o'tkazayotganda hisobga olish lozim.

Rasmiy uslubdagi gapning so'z tartibi o'zining qat'iyligi va konservativligi bilan ajralib turadi.

Punktlarning nomlari ish matnlariga ta'kidlangan mantiqiy, tahliliy xarakter kasb etadi (bu kontrakt, shartnoma, kelishuvlarning matn tashkiloti uchun xosdir).

Rasmiy yozishmalarning yuqorida ko'rib chiqilgan o'ziga xosligidan tashqari, tilning barcha darajalari – leksika, morfologiya, sintaksis va matn darajasini qamrab olgan janrlarning yuqori darajadagi standart-lashuvi ularni birlashtiradi. Natijada konservativizm, yopiqlik, muallifning individual uslubi namoyon bo'lishi uchun hamda o'zga uslubni ishlatish uchun yopiq bo'lgan tilning ma'lum tipi shakllanadi. Bayonning shaxssizligi voqea bahosi, talqinidan voz kechish, hissiy kechinmalarni ko'rsatmaslikda ifodalanadi.

Rasmiy uslub nutqi ko'p yillik amaliyot bilan tekshirilgan nutqiy iboralar, shablon, idiomalarning ulkan sonini to'pladi. "Tipdagi vaziyat – standartlashtirilgan nutq uslubi" formulasi standart vositalanish qo'llanilishini shartlab berib, hujjatni har qanday boshqa qog'ozdan farqlovchi aniqlik darajasini ta'minlash imkonini beradi.

Standartlashuv hujjatda mavjud bo'lgan axborotni idrok etish va ishlov berishni yengillashtiradi. Shunda y qilib, rasmiy uslub va rasmiy muloqotda taqdim etilgan janrlar bir qator o'ziga xosliklarga ega. Ular hajjat tayyorlovchi shaxsning lingvistik tayyorgarligining qay darajada yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, rasmiy muloqot bugungi kunning aktual masalasi bo'lib, har bir sohada yetakchi o'rinni egallaydi. Rasmiy muzokara, uchrashuvlarning muvaffaqiyati bevosita nutq madaniyati bilan bog'liqdir. Shuningdek, hujjatlar funksiyasi, ularning tuzilishi, ularda

² Колтунова М.В. Язык и деловое общение: нормы, риторика, этикет. – М.: Экономическая литература, 2002. – С.52.

ishlatiladigan iboralarning konkretligi, ishlatilish o'rni haqida ma'lumotga ega bo'lish ziyoli inson uchun juda muhimdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Matn anglashning o'zagi nima?
2. Hujjatlar leksikasi tilining o'ziga xos xususiyati nimada?
3. Abbreviatura nima? Misollar keltiring.
4. Rasmiy tilning yozma shaklida qanday gaplar ustuvorlik qiladi?
5. Rasmiy uslubdagi gapning so'z tartibi nimasi bilan ajralib turadi?
6. Standartlashuv nimaga yordam beradi?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Rasmiy uslub turlariga dalil-hujjatlar to'plash.
2. Rasmiy muloqot leksikasini to'plash va kartoteka tuzish.

Asosiy adabiyotlar:

1. Botavina R.N. *Etika delovix otnasheniy.*—M.: *Finansi i stilistika*, 2003.
2. Koltunova M.V. *Yazik i delovoe obueniye: normi, ritorika, etiket.* — M.: *Ekonomicheskaya literatura*, 2002.
3. Kuzin F.A. *Kultura delovogo obueniya.* —M.: OS-89, 2002.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Madvaliev A. *O'zbek tili stilistikasi.* — T.: 1983.
2. Odinov V.V. *Stilistika teksta* - M.: Kom. kniga, 2006.

Mavzu № 5. So'zlashuv uslubi

Darsning maqsadi:

1. Talabalarining so'zlashuv uslubi haqidagi bilimlarini yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyitish.
2. Talabalarga oddiy so'zlashuv uslubi tarkibiga kuruvchi leksik-frazeologik birliklar haqida ma'lumot berish.

Asosiy savollar:

1. Adabiy so'zlashuv uslubi
2. Oddiy so'zlashuv uslubi
3. So'zlashuv uslubiga mansub so'zlarning fonetik belgilari

Tayanch so'z va iboralar:

Adabiy so'zlashuv, oddiy so'zlashuv, universal tur, umumxalq adabiy tili, sodda til elementlari, talaffuz normalari, talaffuzning qisqartma usuli, jonli so'zlashuv.

Hozirgi o'zbek tilining so'zlashuv uslubini ikki asosiy turga ajratish mumkin: adabiy-so'zlashuv uslubi va oddiy so'zlashuv uslubi.

Adabiy so'zlashuv uslubi tilning adabiy normalariga mos bo'lib, tartibga solingan va puxta ishlangan bo'lishi bilan xarakterlanadi. U sodda til, sheva va jargon elementlaridan xolidir. Abadiy so'zlashuv uslubi kasbi va mutaxassisligidan qat'iy nazar, shu adabiy tilni bilgan barchaga tanish va ma'lum bo'lgan asosiy uslub hisoblanadi. Shu ma'noda u, ko'pincha, neytral uslub sifatida idrok qilinadi. Tilning tabiiy so'zlashuv usuli maxsus faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan kundalik aloqa – aralashuv uchun xizmat qiladi: u bilan maktablarda va o'quv yurtlarida o'qitiladi, undan badiiy adabiyotda juda keng foydalaniladi. Qisqasi, adabiy so'zlashuv uslubi umumxalq adabiy tilining eng keng va universal turi sanaladi.

Oddiy so'zlashuv uslubi uchun esa betakalluflik bilan erkin ravishda muomala, aloqa qilish xarakteri xususiyat sanaladi. Unda so'zlashuv nutqiga xos bo'lgan emotsionallik yaqqol bilini turadi. Bu hol ayniqsa, uning sintaktik qurilishiga ham, lug'at boyligini tanlashga bo'lgan munosabatiga ham ta'sir qiladi.

Oddiy so'zlashuv usuli o'z tarkibiga sodda tilga xos elementlarni, ya'ni u yoki bu darajada tilning adabiy normalariga xos kelmaydigan fonetik, grammatik va leksik-frazeologik hodisalarni kiritishi mumkin.

So'zlashuv uslubining bu ikki turi o'zining bir qator grammatik, leksik-frazeologik va fonetik xususiyatlariga egadir. Quyida bular haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Milliy tilning ravnaqi uchun leksik-frazeologik va grammatik normalar bilan bir qatorda talaffuz normalari ham juda ahamiyatlidir. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilining orfoepik normalari teatr, kino, radio, televideniadagi eshittirishlar, ayniqsa, maktab va o'quv yurtlaridagi o'qish – o'qitish ishlarini taraqqiy qildirish tufayli yanada keng yoyilib bormoqda.

So'zlashuv uslubida, bir tomondan, umumadabiy tilga xos, ikkinchi tomondan, og'zaki nutqqa xos talaffuz xususiyatlarini ko'rish mumkin.

Nutqning xarakter va xususiyatiga ko'ra talaffuz usullarini ikki asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. To'liq usul
2. Qisqartma usul

Talaffuzning to'liq usuli lektorlar, aktyorlar, diktorlar, notiqar nutqi uchun xarakterli. To'liq usul nutq madaniyatining barcha sohalarida adabiy tilning umumiy talaffuz normalariga rioya qilishni talab qiladi, unda har bir so'z aniq, dona –dona talaffuz qilinishi shart.

Talaffuzning qisqartma usuli esa asosan jonli so'zlashuvda, og'zaki nutqda uchraydi.

Quyida talaffuzning qisqartma usulining ba'zi xususiyatlari haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Avvalo, shuni aytish kerakki, so'zlashuv uslubida umumiste'modagi adabiy-neytral so'zlarni talaffuz qilishda birmuncha erkinlik sezilib turadi. Ana shu "erkinlik" ayrim adabiy –neytral so'zlarning fonetik jihatdan farqlanishiga sabab bo'ladi.

So'zlashuv uslubiga mansub so'zlarning fonetik belgisi ko'pincha amaldagi adabiy normativ shakllardan farqlanuvchi yoki unga qarama-qarshi keluvchi o'rinlarda yuzaga keladi. Buning quyidagi ko'rinishlarini uchratish mumkin:

1. Adabiy-normativ talaffuzda so'z tarkibidagi tovushlarning o'rin almashinishi orqali farqlanadi. Masalan, qiyg'ir, na'lat, shapra, o'rpimoq so'zlari talaffuziga ko'ra jonli so'zlashuvga xos bo'lib, ularning adabiy talaffuz normasi qirg'iy, la'nat, sharpa, o'pirmoqdir.
2. So'z tarkibidagi tovushlarning tushib qolishi ham so'zlashuv tilida birmuncha uchraydi: quflamoq (qulflamoq), tashamoq (tashlamoq), ko'kartmoq (ko'kartirmoq), barikaram (bargikaram).
3. So'zlashuv talaffuzida ba'zan biron tovush orttiriladi: chechmoq (yechmoq), qamchin (qamchi), korchallon (korchalon), yangitdan (yangidan)
4. So'zlashuv tilida so'z tarkibidagi bir tovushning boshqa bir tovush bilan almashinishi orqali o'zgargan so'zlar ham ko'p: bo'qoq (buqoq), minchoq (munchoq), ko'mirchak (kemirchak), ko'ynak (ko'ylak), tannov (tarnov), qamich (qamish), nusqa (nusxa), qalmoq (qarmoq), qimillamoq (qimirlamoq), tiqillatmoq (tiqirlatmoq), boylamoq (bog'lamoq), maxtamoq (maqdamoq) va b.
5. Nihoyat, so'zlashuv nutqida affikslar qo'shilishi natijasida o'zak – negizda hosil bo'ladigan qisqartmalar ham birmuncha uchraydi: opti (olibdi), kepti (kelibdi), opkepti (olib kelibdi).

Talaffuzning qisqartma usuliga xos bu kabi shakllardan badiiy adabiyotlarda og'zaki nutqni aks ettiruvchi o'rinlarda, asar qahramonlari nutqida foydalaniladi. Masalan:

"Qora botir kelib, qilich yalang'ochlab, sahnadan haydab, (olib) opchiqib ketdi". "Bir qizni yaxshi ko'rardim. Uchratib qoldim. Kinoga

opkirib ketayotgan edim, xotinim o'g'limni bog'chadan opkelayotgan ekan, ko'rib sevinib ketdim".

So'zlashuv uslubining ba'zi morfologik xususiyatlarini boshqa so'z turkumlari doirasida ham kuzatish mumkin.

Nazorat uchun savollar:

1. So'zlashuv uslubida qanday talaffuz xususiyatlarini ko'rishimiz mumkin?
2. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilining orfoepik normalari qanday omillar sababi bilan kengaymoqda?
3. Hozirgi o'zbek tilining so'zlashuv uslubini qaysi turlarga ajratish mumkin?
4. Badiiy adabiyotda talaffuzning qisqartma usulidan qachon foydalaniladi? Misollar keltiring.
5. Tilning tabiiy so'zlashuv usuli nimaga xizmat qiladi?
6. Adabiy so'zlashuv uslubi umumxalq adabiy tilining qanday turi hisoblanadi?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Fonetik o'zgarishga uchragan so'zlashuv uslubiga mansub so'zlarni topish va kartotekasini tuzish.
2. Erkin mavzudagi badiiy adabiyotdan talaffuzning qisqartma usuliga misollar toping.

Asosiy adabiyotlar:

1. Budagov R.A. *Literaturnie yaziki i yazikovie stili*. – M.: Visshaya shkola, 1967. 376-s.
2. Madvaliev A. *O'zbek tili stilistikasi*. – T., 1983.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Odinson V.V. *Stilistika teksta* – M.: Kom. kniga, 2006.
2. Panfilov A.K. *Stili yazika i stili rechi*// *Sbornik nauchnix trudov MGPIIYa im. M.Topeza, vip.73*. –M., 1973

Mavzu № 6. Ilmiy uslub

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga ilmiy uslubning ekstrolingvistik belgilari haqida ma'lumot berish.
2. Talabalarning ilmiy uslub haqidagi bilimlarini yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyitish.

Asosiy savollar:

1. Ilmiy uslubning ekstrolingvistik belgilari
2. Ilmiy uslubning lingvistik belgilari

Tayanch soʻz va iboralar:

Ekstrolingvistika, lingvistik, neytral, ob'ektiv, mantiqiy izchillik, aniqlik, to'liqlik, qisqalik, ijtimoiy faktorlar, informatsiya, aloqa formasi, adabiy til foni, ilmiy uslub sathlari.

Har bir uslubning, shu jumladan ilmiy uslubning ham ikkita muhim belgisi bor. 1-ekstrolingvistik, 2-lingvistik belgilardir.

Ekstrolingvistik belgilarga ijtimoiy faktorlar, aloqaning maqsad va vazifasi hamda stil sathlari kabi hodisalar kiradi.

Ilmiy uslubning maqsad va vazifasi ilmiy aloqadan: informatsiya beruvchi olimlar, qabul qiluvchi – oliy ma'lumotli kishilardan; aloqa formasi: yozma yoki adabiy nutq formasidan iborat bo'lishidir. Shu faktorlar natijasida ilmiy stil shakllanadi va yaxlit adabiy til fonida boshqa nutq turidan ajralib turadi.

Ilmiy uslubning sathlariga aniqlik, ob'ektivlik, mantiqiy izchillik, neytrallik, qisqalik va to'liqlik kabi faktorlar kiradi. Bu faktorlar ko'p hollarda ilmiy tekstning lingvistik belgilarida ko'rinadi.

Aniqlik hodisasi predmet ma'nosini anglatuvchi so'zlarning nominativ ma'noda qo'llanishida, monosemantik xarakterga ega bo'lishida, sinonimiyaning bir qadar chegeralanishida, terminlarning ilmiy nutqqa mos qo'llanishida ko'rinadi. Umuman, aniq fikrsiz bilimning bo'lishi mumkin emas.

Ob'ektivlik – narsa, hodisalarning haqqoniy mavjudligida, ularning to'g'ri fan tushunchalari asosida izohlanishida fikrning misollar, faktik materiallar, teorema va formulalar bilan isbot qilinishida, bunga kishining to'liq ishonch hosil qilishida ko'rinadi.

Mantiqiy izchillik – mavhum otlar va atamalarning ko'p qo'llanishida, fikrning bir biriga mantiqiy bog'lanishida, izchil bayon etilishida, takrorning ko'p bo'lishida, takrorning ilmiy nutq uchun norma ekanligida,

ilmiy nutqda izchillikni yuzaga keltiruvchi maxsus o'ziga xos so'z va birikmalarning mavjudligida aks etadi.

Qisqalik ilmiy nutqqa xos belgidir. Ilmiy bayon ortiqcha tasvirni, izohni talab etmaydi. Shuning uchun ilmiy bayonda narsa va hodisalar tasviri uchun uzundan uzoq o'xshatash, sifatlash, parallelizm kabi tasviriy vositalar qatnashmaydi. Bu kabi ortiqcha bayon fikrni chalg'itib, diqqatni bo'ladi. Shu sababli ilmiy bayon doimo qisqalikka intiladi. U asosan, yoyiq sodda gaplardan tuziladi. Qo'shma gaplar tarkibida bog'lovchilar ko'proq ishlatiladi.

To'liqlik ilmiy nutqning sintaktik belgilarida ko'rinadi. Ilmiy nutqda to'liqsiz gaplar uchramaydi. Bunga ilmiy nutqning monologik xarakterda bo'lishi ham sababchidir.

Ilmiy nutqda tinglovchi xabarni o'zi oladi, lekin o'zgaga xabar qilish ma'nosida nutq tuzilmaydi. Avtor o'z fikrini isbotlash uchun juda ko'plab faktik materiallarni keltirish bilan tinglovchining ishonchini qozonadi. Shu maqsadda ilmiy nutqda har bir so'z aniqlik, to'g'ri ma'noda qo'llanilib, aytmochi bo'lgan fikr to'liq bayon etiladi.

Neytrallik unda qo'llangan til birliklarida ko'rinadi. Ilmiy bayondagi har bir so'z, har bir grammatik forma adabiy tilga xos birlik sanaladi.

So'zlar figural ma'noga, alohida leksik qo'llashga xos bo'lmaydi. Intel-lektual leksika asosiy o'rinda turadi. Ekspressiv leksika chegeralanadi. Maqol, matal, so'z o'yini ishlatilmaydi. Emotsional undovlar, tovushga taqlid so'zlar, obrazga taqlid so'zlar qo'llanmaydi. Tilning tasviriy ifoda vositalari obrazlilik uchun xizmat qilmaydi.

Ilmiy stil yaxlitligi

Nazariy adabiyotlarda ilmiy stilning mavjudligi va yaxlitligi to'g'risida bir xil qarashlar yo'q. Ba'zi olimlar ilmiy stilni yaxlit deb, fanlar bo'yicha hamda ilmiy-texnikaviy, ilmiy ommabop kabi stillarga bo'linishini tan olmasalar, ba'zilar aksincha, fanlar bo'yicha yoki ilmiy-texnikaviy, ilmiy, ilmiy-ommabop kabi stillarga bo'ladilar. Shuning uchun bu haqdagi ba'zi bir fikrlarni, ularning keltirgan asoslarini ko'rib o'taylik.

O.A. Lapteva fikricha, garchi fanlar gumanitar, aniq va tabiiy fanlarga bo'linsada, lekin ularning stili yaxlitlikni saqlaydi. Matematika, zoologiya va boshqa fanlar bir-biridan ba'zi lingvistik belgilariga ko'ra farqlanishi mumkin, lekin bu stil jihatidan farqlanish emas. Ilmiy stil barcha fanlar uchun universallik xarakteriga ega. R.A. Budagov ham ilmiy stilning yaxlitligini ta'kidlaydi. U ximiyaga oid adabiyotlar medisinaga oid adabiyotlardan atamalarni hisobga olmaganda lingvistik belgilari jihatidan farq qilmaydi, lekin, shuning uchun turli fanlarning tili ilmiy til bo'ladi, tilda ximiya, medicina stillari alohida mavjud emas, balki bir butun ilmiy

stil mavjud deb yozadi. U o'zining yana boshqa bir asarida ilmiy stil ilmiy-texnikaviy, ilmiy-publisistik, ilmiy-ommabop kabi stillarga bo'linmasligini, ilmiy matematik bayon bilan ilmiy-ommabop bayon o'rtasidagi farq faqat miqdor jihatidan bo'lishligini, lekin bu ilmiy stilning yaxlitligini buza olmasligini ta'kidlaydi.

M.N.Kojina ilmiy stilning yaxlitligini ekstralingvistik faktorlar bilan asoslab, barcha fanlarning ekstralingvistik belgilari bir xil deb tushuntiradi.

Ba'zi tadqiqotchilar ilmiy stilning yaxlitligini tan olgan holda uni ikki – sof ilmiy va ilmiy-texnikaviy stillarga bo'ladilar. Bu asosan M.P.Kulgav, M.P.Senkevich, O.D.Mitrafonova va boshqalarning ishlarida ko'rinadi. Masalan, M.P.Senkevich ilmiy-gumanitar adabiyotlarda stilni yuzaga keltiruvchi belgilar o'zining izchilligini saqlamaydi, natijada til birliklari emotsionallikka yo'l qo'yadi va ilmiy-gumanitar adabiyotlar tili publisistik nutqqa yaqinlashib qoladi, degan fikrni bildiradi.

Boshqa tadqiqotchilar ilmiy stilning yaxlitligini tan olgan holda uni fizika, medisina kabi fan stillariga bo'ladilar. Bu asosan G.A.Veyxman ishlarida uchraydi. U aloqaning sotsial doirasidan, ya'ni shunday aloqaning mavjudligidan kelib chiqadi va ijtimoiy hayotda shunday aloqa mavjud ekan (fan adabiyotlari –M.M.), bunday sitllarning bo'linishi ham yaxlit ilmiy stilning ichki bo'linishiga oid bo'ladi, deb ko'rsatadi. V.M.Avrasin ham shu fikrda turadi. U ilmiy uslubning bo'linishini fan va texnika inqilobi hamda ilmiy uslubning o'z ichki evolyusiyasiga bog'laydi. Shularning taraqqiyoti natijasida avval har bir fanda yangi atamalar yuzaga keladi.

Nazorat uchun savollar:

1. *Ilmiy uslubning muhim belgilari qaysilar?*
2. *Ilmiy uslubda aniqlik va ob'ektivlik qanday ifodalanadi?*
3. *Ilmiy uslubda qisqalik va to'liqlikning ifodalanishi qanday?*
4. *Mantiqiy izchillik nima?*
5. *Ilmiy nutqda avtor tinglovning ishonchini qanday qozonadi?*
6. *R.A.Budagov ham ilmiy stilning yaxlitligini qanday asoslaydi?*

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. *Ilmiy uslub leksikasini arab tilshunosligi bo'yicha to'plash.*
2. *Tilshunoslik atamalarini to'plash.*

Asosiy adabiyotlar:

1. *Mukarramov. M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. -T. 1984.*
2. *Odinov V.V. Stilistika teksta - M.: Kom. kniga, 2006.*

3. *Panfilov A.K. Stili yazika i stili rechi// Sbornik nauchnix trudov MGPIIYa im. M.Topeza, vip.73. -M., 1973*

4. *Pantyuxin N.Ya. K voprosu o formirovanii i razvitii nauchnogo stilya arabskogo literaturnogo yazika // Sb.statey. vip. 27. - M.: Izd. voen. in-ta., 1991.*

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. *Budagov R.A. Literaturnie yaziki i yazikovie stili. - M.: Visshaya shkola, 1967. 376-s.*
2. *Madvaliev A. O'zbek tili stilistikasi. - T., 1983.*

Mavzu № 7

Ilmiy uslubning janr xususiyatlari

Darsning maqsadi:

1. *Talabalarining ilmiy uslub janrlari haqida bilimlarini boyitish.*
2. *Talabalarga ilmiy uslub janrlarining o'ziga xosliklari haqida ma'lumot berish.*

Asosiy savollar:

1. *Monografiya va memuarlar*
2. *Darslik va o'quv qo'llanmalar*
3. *Ilmiy maqola va ma'ruzalar*
4. *Tezis, annotatsiya, referat*

Tayanch so'z va iboralar:

Broshyura, monografiya, memuar, ilmiy-ommabop maqola, annotatsiya, ekstralingvistik belgilar, ilmiy stil tushunchasi, stil sathlari.

Ilmiy bayon stili tushunchasi keng bo'lib, u monografiya, memuar, tanlangan asarlar, darsliklar, qo'lanmalar, mashq va masalalar to'plami, dasturlar, ilmiy-ommabop maqola va broshyura, ilmiy jurnallarga oid maqolalar, turli ilmiy spravochniklar, institutlarning ilmiy to'plamlari va asarlari, turli ilmiy konferensiyalarning tezis, ma'ruza, axborotlari, annotatsiyalar, ensiklopedik maqolalar, taqriz hamda referatlar kabi janrlarga bo'linadi.

Ilmiy stil bu kabi janrlarga bo'linsa-da, lekin u o'zining ekstralingvistik va lingvistik belgilari bilan bir butun ilmiy stil tushunchasi doirasiga birlashadi.

Bu janrlarning birinchi darajali ekstralingvistik belgilari: aloqaning maqsad va vazifasi, nutq yo'naltiruvchi, qabul qiluvchi, aloqa formasi va boshqa belgilariga e'tibor bersak, hammasida ham aloqaning maqsad va vazifasi ilmiy informatsiya berishga qaratilganligini, nutq yo'naltiruvchi asosan, olimlar va oliy ma'lumotli kishilar ekanligi, qabul qiluvchi esa oliy ma'lumotli yoki shunga intiluvchi kishilar: aloqa formasi, asosan, yozma adabiy til, qisman og'zaki adabiy til (leksiya, ma'ruza) bo'lib, har ikkisi ham nutqning monomantiqiy xarakterda tuzilishi ko'zga tashlanadi.

Shu bilan birga ularning stil satxlari aniqlik, ob'ektivlik, qisqalik, to'liqlik, neytrallik va mantiqiy izchillikda ham bir xillik saqlanadi. Hamma janr mantiqiy fikrlashga, mushohada yuritishga, bilim berishga qaratilgandir. Lingvistik belgilari jihatidan ular qisman farq qilishi mumkin. Masalan, ilmiy ommabop, maktab darslik va qo'llanma larida atamalar birmuncha chegaralanishi hamda ekspressiv – emotsionallikka bir oz yo'l qo'yishi mumkin.

Biz bu ishimizda har bir janrning o'ziga xoslik xususiyatlarini alohida-alohida o'rganishni maqsad qilib qo'yganimiz yo'q, balki ilmiy stilning qanday janrlari hozirgi o'zbek adabiy tilida taraqqiy etganligini, ularning bir-biridan tashqi belgilariga ko'ra farq qilishi haqida so'z yuritamiz. Har bir janrning lingvistik xususiyatlari alohida-alohida tadqiqotlarni talab qiladi. Shuning uchun keyingi bablarda asosan eng ko'p taraqqiy etgan "o'rta janr" - oliy o'quv yurtlarining darslik va qo'llanmalari hamda qisman monorafiik janrning lingvistik belgilarini o'rganish bilan hozirgi o'zbek adabiy tili ilmiy stilining o'ziga xoslik belgilarini aniqlamoqchimiz.

Monografiya o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifasiga ko'ra tabiiy, aniq va gumanitar fanlarga oid yirik hajmdagi ilmiy asar bo'lib, avtorlari bir yoki undan ortiq kishi bo'lishi mumkin. U o'z oldiga shu davrgacha fanda hal etilmagan masalalarning biror muhim tomonini o'rganishni vazifa qilib qo'yadi. Monografiyada fikr qat'iy mantiqiy izchillikka asoslanadi. O'z oldiga qo'ygan masalalarni birin-ketin, tartib bilan bayon etadi. Aytilgan fikrlar misollar, qonunlar formulalar, faktik materiallar bilan isbotlanadi. Bayon etilgan fikrlar yuz foiz haqiqat bo'lmazligi mumkin, lekin fanning shu sohasi bo'yicha keyingi ishlarning yutug'i sanaladi. Bu asar fanning biror problemasini to'liq, mukammal ishlanishiga, fanning keyingi taraqqiyotiga sabab bo'lishi mumkin.

Monografiya nutqini qabul qiluvchisi (o'quvchisi)ga ko'ra chegaralangan bo'lib, shu soha mutaxassislariga mo'ljallab yoziladi. Uning o'quvchisi badiiy adabiyot o'quvchisidan bir necha barobar kam bo'ladi.

Monografiyada qo'llanilgan til birliklarini ilmiy-ommabop broshyura va maqolalarga chog'ishtirganda unda ekspressiv – emotsional leksikaning

chegaralanganligi, atamalarning ko'p ishlatilishi, neologizm – atamalarning uchrashi ko'zga tashlanadi.

Memuar ilmiy **tanlangan** asarlar janri tematik jihatdan fanda ma'lum darajada salmoqli o'rin tutgan, fanning muhim problemalarini hal etgan yirik olimlarning asarlarini birlashtiradi. Unda avval olimning portreti, tarjimai holi berilishi mumkin. So'ng uning fanga qo'shgan hissalar, kashfiyotlari to'g'risida ma'lumot beriladi. Keyin olimning yozgan asarlari bayon qilinadi. Memuar ilmiy asarlar vaqt o'tishi bilan birmuncha eskirishi, unda aytilgan fikrlar amalda qo'llangan, fan yanada ilgarilab ketgan bo'lishi mumkin. Lingvistik belgilarida eski atama, arxaik so'zlar, iboralar ko'zga tashlanadi.

Memuar ilmiy tanlangan asarlarga Qori Niyoziy, I.Mo'minov kabi yirik olimlarning vafotidan so'ng nashr etilgan tanlangan asarlarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Darsliklar, qo'llanmalar boshqa janrlarga qaraganda o'zining son jihatdan ko'pligi bilan ajralib turadi. U fan va texnikaga oid oliy o'quv yurtlari, texnikum, bilim yurtlari va maktab adabiyotlarining barchasini o'zida birlashtiradi.

U nutqning kimga qaratilganligi o'quvchisiga ko'ra farq qiladi. Maktab darslik va qo'llanmalari barcha uchun umumiy va majburiy bo'lgan bilimlarni beradi. Texnikum, bilim yurtlari va oliy o'quv yurtlarining darslik va qo'llanmalari ma'lum kasb mutaxassislari uchun mo'ljallab yoziladi. Bular fanga ma'lum bo'lgan ob'ektiv haqiqat, amalda sinalgan bilimlar beriladi. Fanning asoslari tematik bayon etiladi. Ilmiy tushuncha taqqoslash usuli bilan olib boriladi. Turli illyustratsiya, rasm chizma, sxema, misol, masalalarga ko'p o'rin beriladi.

Maktab darsliklari bilan oliy o'quv yurtlarining darslik va qo'llanmalari o'rtasida katta farq bor. Birinchisida, fan to'g'risida boshlang'ich bilimlar berilsa, ikkinchisida fanning keyingi yutuqlariga asoslangan, ixtisoslik bo'yicha mukammal ilmiy tushunchalar bayon etiladi. Birinchisida atamalarga u qadar katta e'tibor berilmaydi, ikkinchisida esa, atamalar asosiy rol o'ynaydi. Fikrning mantiqiyligi kuchli bo'ladi.

Dasturlar darslik va qo'llanmalar asosida tuziladi. Avval uqtirish yoki tushuntirish xati beriladi. Dasturning maqsad va vazifasi bayon etiladi. Asosiy qismda temalar soatlarga bo'linadi. Har bir temada nimalar to'g'risida bayon etishga yo'llanma beriladi. U bilimning sistemali va tartibli bo'lishini ta'minlaydi. Dastur fanning biror sohasi bo'yicha ilmiy tushunchani to'liq bayon etmaydi, ya'ni unda biror ilmiy haqiqat faktik materiallar bilan isbot qilinmaydi. Dasturda aytilgan fikrni darslik va

qo'llanmadan olish mumkin. Unda atamalar, mavhum otlar asosiy rol o'rin tutadi.

Ilmiy-ommabop janrga ommabop broshyura va maqolalar kiradi. U nutqni qabul qiluvchisi (o'quvchisi)ga ko'ra monografiya, ilmiy maqola, tanlangan memuar asar janrlaridan farq qiladi. Broshyura va maqola keng xalq ommasini uchun mo'ljallab yozilib, fanning biror sohasi bo'yicha chuqur bilim berishga qaratilmaydi.

Ilmiy ommabop broshyura va maqolalar, asosan, fanning erishgan yutuqlari, fan yangiliklari, ixtirolar, fanni xalq xo'jaligiga tadbiiq etish natijasida mehnat samaradorligining o'sganligi, olimlarning biografik ocherklari va boshqalar haqida ma'lumot beradi. Unda fan atamalari izohlangan, hamma tushunadigan tarzda qo'llanadi. Ommabop broshyura va maqolalarni monografiya yoki ilmiy maqolalarga chog'ishtirganda unda atamalarning birmuncha chegaralanganligi, narsa va hodisalar bayoni boshqa narsa va hodisalarga taqqoslanishi, tilning tasviriy ifoda vositalari ko'proq o'rin olishi ma'lum bo'ladi: natijada bu janr o'zining til xususiyatlari bilan publisistik nutqqa birmuncha yaqin keladi.

Ommabop broshyura bilan ommabop maqola o'rtasida keskin farq yo'q. Ommabop maqola hajmning qisqaligi bilan broshyuradan farq qiladi. Bularga misol qilib, "Fan va turmush", "O'zbekiston san'ati" ("Mehnat va turmush"), "Guliston", "Saodat" kabi jurnallarda bosilayotgan juda ko'plab ilmiy-ommabop maqolalarni hamda har bir fanga oid ko'plab ommabop broshyuralarni ko'rsatish mumkin.

Ilmiy maqola janriga ilmiy jurnallardagi, institut va universitetlarning ilmiy asarlari va to'plamlaridagi maqolalar kiradi. Maqola janri monografiya janridan bayonning qisqaligi bilan farq qilsa, stil jihatidan mantiqiylik, izchilligi, atama va leksik birliklarning qo'llanishi jihatidan farq qilmaydi.

Ilmiy to'plam va asarlardagi maqolalar o'zining tematik jihatdan rang-barangligi bilan ilmiy jurnal maqolalaridan ajralib turadi. Ba'zi ilmiy to'plamlarda bir-biriga yaqin bo'lgan ikki, uch fanga oid maqolalar berilishi mumkin. Maslan, filomantiqiy to'plamda o'zbek tilshunosligi, adabiyotshunosligi, rus, nemis, ingliz, fransuz filologiyasiga doir maqolalar o'rin oladi.

Tezis janri ilmiy maqola janriga yaqin turadi, lekin unda fikr qismlarga bo'linib, abzas yoki arab, rim raqamlari bilan boshlanadi. Fikr nihoyatda qisqa, lo'nda bayon etiladi. U faktik materiallar, misollar, masalalar bilan isbotlangan holda atroflicha bayon qilinmay, aytilmoqchi bo'lgan fikrning mag'zi beriladi, xolos. U o'zining qisqaligi, atama va mavhum otlarning ko'p qo'llanishi bilan ajralib turadi.

Ma'ruza va axborot janri ham ilmiy maqola janriga yaqin turadi. U fanning ma'lum bir yangi yo'nalishi bo'yicha o'tkazilgan yig'ilish, konferensiya materiallariga xosligi bilan qisman ajralib turadi. Til birliklarining qo'llanishi, ilmiy fikrning izchil bayon etilishi, ekspressiv-emotsionallikning xoli bo'lishligi jihatidan ilmiy maqola va monografiyadan keskin farq qilmaydi.

O'zbek tilida **annotatsiya** janrining monografiya, darslik, qo'llanma, institutlarning ilmiy to'plam va asarlariga yoziladigan turlari mavjud bo'lib, u asosan, kitoblarning ikkinchi betida uchraydi. U manbani o'ta qisqa tavsiflaydi. Undi ilmiy asardagi asosiy masalalar sanab o'tiladi va kimlarga mo'ljallanganligi qayd etiladi. Annotatsiya "ilmiy asar nimalar to'g'risida bahs qiladi?" degan so'roqqa javob beradi.

Annotatsiyaning referativ jurnallar, nashriyot rejalari, kutubxona kataloglarida yoziladigan turlari ham mavjud.

Ensiklopedik maqola janri hozirgi o'zbek adabiy tilida eng yangi janr bo'lib, bu o'zbek Sovet ensiklopediyasining yuzaga kelishi bilan bog'liqdir. Ensiklopedik maqola janri ilmiy maqola janridan bayon jihatidan farq qilmaydi. Ammo ilmiy maqolaga qaraganda qisqaligi, shartli qisqartmalarning ko'p qo'llanishi bilan ajralib turadi. Unda biror narsa nomi so'zlikka chiqarilsa, to'liq va bosh harflar bilan beriladi. Qolgan holatlarda bosh harfi qo'llaniladi.

Taqriz va referat janrlari. Taqriz monografiya, ilmiy maqola, dissertatsiyalarga yoziladi.

Har bir janrga e'tibor beriladigan bo'lsa, monografiyadan tortib to annotatsiyagacha, ya'ni barchasida ilmiy fikrning bayon etilishi, ular doimo aniqlik, ob'ektivlik, qisqalik, to'liqlik, mantiqiy izchillikka asoslanishi; leksikada atamalar, mavhum otlarning ko'p qo'llanishi ko'zga tashlanadi. Shunday ekan, bir-ikki janrning lingvistik belgilarini tekshirish bilan o'zbek adabiy tili ilmiy stilining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida tegishli xulosalar chiqarish mumkin. Avvalo ilmiy stilning bir butun xususiyatlarini, uning boshqa funksional stillardan farqini belgilamay turib, ilmiy stil janrlarining bir-biridan lingvistik farqlari haqida fikr yuritish nihoyatda murakkab. O'zbek tilshunosligida funksional stillar o'rganilmay turib, har bir stilning o'zaro ichki farqlarini bir-biriga qiyoslab o'rganish mumkin emas.

Nazorat uchun savollar:

1. Ilmiy – ommabop broshyura va maqolalar nima haqida ma'lumot beradi?
2. Maqola janri bilan monografiya janrining o'xshash va farqli jihatlarini aytib bering.
3. Ma'ruza va axborot janriga xos xususiyatlar qaysilar?
4. Monografiyada qo'llaniladigan til birliklarida nimalar uchraydi?
5. Hozirgi o'zbek adabiy tili ilmiy stilining o'ziga xos belgilarini aytib bering.
6. Dasturlar qanday tuziladi?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Arab adabiy tili ilmiy stiliga misollar to'plash.
2. Axborot janrida ma'lumot tayyorlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. - T. 1984.
2. Odinov V.V. Stilistika teksta - M.: Kom. kniga, 2006.
3. Panfilov A.K. Stili yazika i stili rechi // Sbornik nauchnix trudov MGPIIYa im. M. Topeza, vip. 73. - M., 1973
4. Pantuxin N.Ya. K voprosu o formirovanii i razvitiu nauchnogo stilya arabskogo literaturnogo yazika // Sb. statey. vip. 27. - M.: Izd. voen. in-ta., 1991.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Budagov R.A. Literaturnie yaziki i yazikovye stili. - M.: Visshaya shkola, 1967. 376-s.
2. Madvaliev A. O'zbek tili stilistikasi. - T., 1983.

Mavzu № 8. Badiiy uslub

Darsning maqsadi:

1. Talabalarining badiiy uslub haqidagi bilimlarini boyitish
2. Talabalarga badiiy uslubdagi san'atlar haqida ma'lumot berish.

Asosiy savollar:

1. Insho
2. Tashbih
3. Istiora
4. Kinoya

Tayanch iboralar:

G'oyaviy-tematik mazmun, obrazlar sistemasi, badiiyat, kinoya, tashbih, istiora, insho, adabiy oqimlar, uslub xususiyatlari, grammatik-leksik birliklar, adabiyot nazariyasi.

Badiiy uslubda individual (yozuvchi, shoir) uslubi ham, adabiy oqimlar uslubi ham namoyon bo'ladi.

Badiiy adabiyotda faqat uslubiya emas, balki tarix, adabiyot nazariyasi, estetika, psixologiya, pedagogika va tilshunoslik fanlari ham o'rganadi.

Adabiyotshunoslik uslubi badiiy asarning uslub xususiyatlarini o'rganishda asarda aks etgan davrning ijtimoiy hayoti, asar qanday tuzumga oid mamlakatda yozilgani, davr tili, madaniyati, janr xususiyatlari kabi masalalarga ham e'tiborni qaratadi.

Badiiy adabiyotning uslubiy tahlilida birinchi o'rinda g'oyaviy-tematik mazmun turadi. Ikkinchi o'rinda badiiy asarning kompozitsiya va syujeti, obrazlar sistemasi, xarakter va sharoit turadi. Bular vositasida g'oyaviy-tematik mazmun ochiladi. Uchinchi o'rinda tilning grammatik va leksik birliklari, bular asosida obrazlar sistemasi, tasviriy vositalar beriladi. To'rtinchi o'rinda badiiy asarning leksik va grammatik birliklari, tovush va grafik belgilari yotadi.

Badiiy uslub turli janrlarda ifodalanadi. Ming yillik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyotimizda badiiyat masalasi hamisha she'r ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. Badiyat ma'naviy va lafziy san'atlarga bo'linadi.

Insho lafziy san'atlardan bo'lib, she'rdagi ifoda usullarini anglatuvchi bu san'at tamanni', nido istifhom va nahiy degan to'rt usulni o'z ichiga oladi.

Tamanni' "orzu qilish" ma'nosini ifodalovchi bu badiiy usul she'rda lirik qahramonning u yoki bu tilagi – tamannosi ifodalashni nazarda tutadi. Masalan:

Ochmag'ay erding jamoling olamaro koshki,

Solmag'ay erdi bori olamda g'avgo koshki. (Alisher Navoiy)

Nido. Bu usul lirik qahramonning boshqa shaxslarga, narsalarga xitob qilishi, ularga murojaat etgan holda o'zining ichki kechinmalari, tuyg'ulari, tilaklari, mulohazalarini bayon qilishi nazarda tutadi. Masalan:

Do'stlar, men telba ahvolig'a yig'lang, zor-zor,

Kim soladur gah-gah o't ko'nglimga tushkan xor-xor (Alisher Navoiy)

Istifhom. “So‘ramoq” ma’nosini anglatuvchi bu usul she’riy asarlarda lirik qahramonning ichki olami, qalbida mavjlanayotgan tuyg‘ulari, pokiza orzularini kimgadir yoki nimagadir murojaat etib so‘rash orqali, savollar vositasida aks ettirishni nizarda tutadi. Masalan:

Jigarim bog‘ladi qon yor uchun, yor qani?

Sirri holimni bilur mahrami asror qani? (Xofiz Xorazmiy)

Tashbih. Ma’naviy san’atlar turiga kiradi. “o‘xsharish” ma’nosini ifodalaydi. Ikki narsa yoki tushunchani ular o‘rtasidagi haqiqiy yoki majoziy munosabatlarga ko‘ra o‘xshatish san’atidir. Sharq adabiyotshunosligida tashbihlar haqiqiy va majoziy tashbihlarga bo‘lingan. Aniq xattiy buyumlar, o‘xshatish uchun tanlangan bo‘lsa, haqiqiy tashbih, noaniq, mavhum tushunchalar tanlangan bo‘lsa, majoziy tashbih hisoblanadi. Misol (haqiqiy tashbih)

Labing g‘uncha, yuzing ikki qizil gul,

Qading sarvu, soching go‘yoki sunbul (Furqat)

Tashbih san’atining bir necha turlari mavjud bo‘lib, ular tashbihi mutlaq, tashbihi kinoya, tashbihi mashrut, tashbihi tavsiiya, tashbihi aks, tashbihi izmor va tashbihi tafzil nomlari bilan ataladi.

Istiora - ma’naviy san’atlar turiga kiradi. Arabcha so‘z bo‘lib “biron narsani omonatga olmoq” degan ma’noni ifodalab, adabiy asarda so‘zni o‘z ma’nosidan boshqa bir ma’noda, aniqrog‘i uni haqiqiy ma’nosida emas, balki majoziy bir ma’noda qo‘llash san’ati sanaladi. Maslan

Sen, ey gul, qo‘ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,

Oyog‘ingga tushub bargi xazondek muncha yolvordim (Bobur)

Adabiyotshunoslikda istiora tashbihdan kuchli sanaladi. Tuzilishiga ko‘ra sodda va murakkab istioraga bo‘linadi. Sodda istiora – bir so‘zdan yoki iboradan tashkil topgan (gul). Murakkab istiora – birikmali istioralar (to‘karmen lolalar).

Kinoya – ma’naviy san’atlar turi. “bir fikrni yashirin ifoda etmoq” ma’nosidagi so‘z bo‘lib bayon ilmida uni “ham haqiqat, ham majoz ma’nosi anglashiladigan so‘z” – deb izohlanadi.

Kinoya xalq og‘zaki ijodidagi askiya va iboralarda ham ko‘p qo‘llaniladi. Masalan: “tarvuzi qo‘ltig‘idan tushib ketdi” jumlasida aksar holda ko‘chma, kinoya ma’nosida qo‘llanib “umidsizlandi”, “lol bo‘lib qoldi” kabi mazmunni ifodalaydi.

Nazorat uchun savollar:

1. Badiiy uslubga xos xususiyatlar qaysilar?
2. Insho nima va uning qanday turlari mavjud?

3. Tashbihning qanday turlari bor?

4. Istiora nima?

5. Kinoya qaysi san’at turiga kiradi?

6. Kinoya xalq og‘zaki ijodining qaysi turida ko‘p qo‘llaniladi?

Mustaqil ta’lim uchun savollar:

1. Xalq og‘zaki ijodida kinoya san’ati qo‘llanilgan askiya va iboralarni to‘plash.
2. Erkin mavzudagi badiiy asarning g‘oyaviy-tematik mazmunni ochib bering.

Asosiy adabiyotlar:

1. Madvaliev A.S. O‘zbek tili stilistikasi. –T., 1983.
2. Odinson V.V. Stilistika teksta. –M.: Kom.kniga, 2006
3. Tomashevskiy B.V. Stilistika i stixoslojenie. –L., 1959.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Kamishanskiy V.I., Ostrovskiy V.N. Ritorika. – Rostov-na-Donu, 2001
2. Kornilova Ye.N. Ritorika – nauka ubejdat –M., 1998

Mavzu № 9. Publisistik uslub

Darsning maqsadi:

1. Talabalarining publisistik uslub haqidagi bilimlarini yangi materiallar bilan boyitish.
2. Talabalarga publisistika janrining o‘ziga xosliklari haqida ma’lumot berish.

Asosiy savollar:

1. Ilmiy publisistika
2. Siyosiy publisistika
3. Badiiy publisistika va uning turlari
4. Maqola va uning turlari

Tayanch so‘z va iboralar:

Publisistika, tashviqot – targ‘ibot, tanqidiy-tahliliy, bosh maqola, feleton, ilmiy publisistika, siyosiy publisistika, muammoli maqola, voqelik manzarasi, pudlisistik kino asari,

Publisistika (lot. Publicus – ijtimoiy) – davrning ijtimoiy-siyosiy va boshqa dolzarb masalalariga bag‘ishlangan adabiy ijod turi.

Publisistikaning vazifasi ijtimoiy fikr uyg'otish va uni shakllantirish, ma'lum maqsadga yo'naltirish, hujjatli fakt – ma'lumotlar asosida voqelik manzarasini yaratishdan iborat. Hozirgi zamon ijtimoiy hayoti, unga aloqador o'tmish va kelajak faktlari publisistikaning predmetidir. Hayotda ijtimoiy faoliyat, ong-qarashning solmog'i ortgani sari publisistikaning, ya'ni ijodkorning voqelikka faol aralashuvi, fikrni bevosita oshkora, dangal ifodalash tamoyili ham oshadi. Publisistika fan, san'at, adabiyot asarlari tarkibiga tobora ko'proq kirib bormoqda. Publisistik roman, pesa, kino asarlari paydo bo'lmoqda.

Voqelik faktlarini mantiqiy va obrazli umumlashtirib ifodalovchi maqola va boshqa yirik asarlarga emas, balki matbuot janrlarining hammasi ham publisistikaga kiradi. Publisistika mavzu xususiyatlari jihatidan falsafiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, axloqiy; uslub jihatidan bahs-munozarali, tashviqot – targ'ibot, tanqidiy-tahliliy, hajviy ko'rinishlarga ega. Publisistika janr jihatidan voqeiy – informasion (xabar, reportaj, hisobot), tahliliy (maqola), badiiy-publisistik (ocherk, feleton, pamflet, yozuvchi maqolasi) turlarga bo'linadi. Publisistika hayot faktlarini chuqur tahlil va tadqiq etish, ya'ni ijtimoiy-publisistik tadqiqot orqali voqelikni kashf etadi. Shu jihatdan u ijtimoiy fanga yaqinlashadi. Publisistika ilmiy-nazariy xususiyatlarga ega bo'lishi, u yoki bu fan masalalarini publisistik maqola tarzida talqin va tashviq etishi mumkin. Publisistikaning shakli, ichki tuzilishi mantiqiy tafakkur va obrazlilikning o'zaro birikuvidan iborat. Publisistika janrida obraz o'ziga xos me'yorda qo'llanadi. Publisist shaxsiyati shoir shaxsiyati singari o'zining boy ichki dunyosi, nuqtai nazari bilan namoyon bo'ladi.

Publisistika o'zining janrlari miqyosi bilan davrning eng muhim tomonlarini qamrab oladi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalari uning uchun keng maydondir. Publisistika – adabiyotning faqat bir shohobchasi, janrigina emas, balki uning o'zi bir qancha tur va xillarga bo'linib ketadi. Shuning uchun ham publisistikani adabiyotning bir janri deb hukm chiqarish noto'g'ridir. Publisistika ijtimoiy siyosiy adabiyot ekan, turli sohalarni o'z ichiga olgan ijtimoiy mazmunni aks ettiruvchi va ma'lum xususiyatga ega bo'lgan ilmiy nazariy asarlar ham uning qismlaridir.

Ilmiy nazariy adabiyotlardagi qarashlar asosida publisistika ilmiy publisistika, siyosiy publisistika, badiiy publisistika kabi uch xilga bo'linadi.

Ilmiy publisistika. Ilmiy nazariy publisistika tahlilning chuqurligi, mazmunning ob'ektivligi, xulosalarning aniqligi, ilm fanidagi buyuk kashfiyotlarning jamiyat rivojiga ta'siri va uning ravnaqini ta'minlashga

yordami haqida bahs etish va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

Publisistika ijtimoiy hayotning hamma sohalarini qamrab olishi va jangovorlik xususiyatlari bilan birga, kuchli ma'rifiy va badiiy estetik fazilatlariga ega. Publisistikaning ana shu tabiati uning adabiy ijodning ham maxsus sohasi ekanligini ko'rsatadi.

Ilmiy publisistika janrlarini quyidagilarga bo'lish mumkin: tarixiy ekonomik obzor, tarixiy adabiy obzor, xalqaro obzor, so'z boshi, xotima, referat, ekonomik monografiya, ilmiy maqola va kommentariy, konspekt, resenziya, polemik chiqish, tarixiy obzor – pamflet, xat kabilar. Janrlar ro'yxatini yana davom ettirish mumkin. Bu yerda shuni ta'kidlash kerakki, ko'rsatilgan har bir janrning ichki xususiyatlari, kompozision tuzilishi, ifoda komponentlari, qonuniyatlari, rivojlanish evolyusiyasi bo'ladi.

Siyosiy publisistika xalq, davlat hayotiga doir masalalarni, shaxs va millat xuquqi, erkinligi kabi siyosiy problemalarni olg'a suradi.

Ma'lumki, xat Sharq siyosiy publisistikaning eng qadimgi janrlaridandir. Maktub (noma)ning rivojlanish jarayoni oramiy, avesto, uyg'ur, o'rxun-enesey kabi qadimgi yozuv yodgorliklari namunalarining taraqqiyot tarixi bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi Chin manbalarida Davan (Farg'ona) davlatining xoni tomonidan eramizdan avvalgi 192 yilda Chin imperatorchasi Gao –Xouga “noma” yozilgani tilga olinadi. Mazkur fikr Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqiq” asarining so'z boshida ham tasdiqlanadi. Sharqda noma janrining qadimdan mavjud ekanligini isbotlash uchun al-Beruniyning zamondoshi, stilist, “Qobusnoma” ning muallifi Qobus ibn Vashimgirni tilga olishimiz mumkin. U katta martabali kishilarga yoziladigan siyosiy –ijtimoiy xarakterdagi xatlarni o'zi yozgan. U davrlarda biror kishiga yo'llanadigan xatlarni yozish uchun maxsus lavozim bo'lgan. Bu lavozimga har tomonlama ma'lumotli kishi tayinlangan. Qobus ibn Vashimgir ana shunday shaxslardan edi.

Badiiy publisistikada yozuvchining ijtimoiy hayot, inson va borliq haqidagi tushunchalarini badiiy tasvir vositalari, obrazlar orqali ifodalashdan tashqari, uning voqelikka munosabati ham aks etadi. Badiiy publisistika ilmiy-nazariy, siyosiy publisistikadan o'z xarakteriga ko'ra farq qiladi. Ya'ni unda yozuvchining his va ehtirosi, yuksak emotsional ruhi bo'lishi zarur. Badiiy-publisistik asarlarda faktlarning va qo'yilgan problemalarning siyosiy ahamiyati obrazli qilib tasvirlanadi.

Ilmiy, siyosiy, badiiy publisistik maqolalar vaqtli matbuotdagi gazeta janrlari bo'lmish informatsiyadan, lavhadan o'zining faktlarni g'oyaviy umumlashtirib berishi bilan farq qiladi. Badiiy asarda san'atkor targ'ib etmoqchi bo'lgan g'oyani personajlar sistemasi va badiiylilik orqali ifoda

etadi. Varaqa, murojaat, proklamatsiya, matbuot obzori kabilar esa bu xususiyatlarga urg'u qilinmaydi. Badiiy publisistikaning ilmiy-nazariy maqolalardan yana bir farqi shundaki, unda yozuvchining voqelikni badiiy o'zlashtirishi va his -ehtirosi ko'proq ishtirok etadi. Shuning uchun ham badiiy publisistik asarlarda poetik ijodning barcha elementlarini uchratish mumkin. Xullas, publisistika keng ijtimoiy hayot masalalarini qamrab oluvchi badiiy -estetik adabiyot hamdir.

Feleton (frans. Feuilleton -varaqa) - badiiy - publisistik janr bo'lib, ijtimoiy hayot masalalarini satira va yumor vositasi bilan, ya'ni ijtimoiy kulgi asosida yoritadi, hamda ijtimoiy tanqid uchun xizmat qiladi.

Feleton deb, dastlabki davrda matbuotda berilgan ijtimoiy-siyosiy, adabiy -tanqidiy mavzudagi qiziqarli va alohida ajratib ko'rsatilgan materiallarga aytilgan. Keyinchalik, jamiyat taraqqiy etishi bilan bu ruknda ijtimoiy hayotda uchraydigan nuqson va kamchiliklarni kulgi tanqidi ostiga oluvchi materiallar chop etila boshlangan.

Feleton hajviy publisistikaning alohida janri bo'lib, ijtimoiy hayotda muhim o'rin tutadi. Mazkur janrning asosiy vazifasi jamiyat hayotining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy tomonlarini qamrab olgan holda o'zida aks etirish, mazkur sohalar uchraydigan kamchilik, nuqson, ijtimoiy illatlarni fosh etish, bu kamchilik va nuqsonlarning tugatilishiga erishish, binobarin, jamiyat hayotining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishdan iborat. Feletonning tanqidiy maqola va boshqa janrlarga oid mmateriallardan farqi - uning hajviy publisistika qonuniyatlariga asoslanishi, ya'ni ijtimoiy kulgi, satira va yumor vositalariga tayanishidir. Ijtimoiy kulgining xil va ko'rinishlari turlicha bo'lib, ular orasida kinoya, hazil, yengil kulgi kabilar bilan bir qatorda zaharxandali kulgi, ijtimoiy masxaralash, grotesk (ataylab bo'rttirilgan kulgi) kabi hajv vositalari ham mavjud.

Feleton yozilish uslubi jihatidan hikoya-feleton, publisistik feleton, feleton -sharh, feleton -taqriz, feleton turkumi kabilarga bo'linadi. Bularning har birida feletonga xos umumiy xususiyatlar bilan bir birgalikda alohida tasviriy uslub, ijodiy yo'nalish mavjud.

Feleton badiiy publisistika janri bo'lganligi sababli, unda turli badiiy vositalar, jumladan, badiiy to'qima ham ishtirok etadi. Ammo feletonda badiiy to'qima adabiy asarlardagidan farqli ravishda cheklangan ko'rinishga ega. U feletonning asosi bo'lib xizmat qilayotgan fakt va voqealardan, "qahramon"lar fe'l -atvorlarining mantiqidan kelib chiqishi lozim. Feletonda obraz muhim o'rin tutsada, badiiy adabiyot asarlaridan farqli ravishda, unda obraz publisistik xarakterga ega bo'ladi.

Maqolada ijtimoiy hayot hodisalari chuqur tahlil qilinib, nazariy va ommaviy jihatdan umumlashtiriladi, davlat siyosati, iqtisodiyot, texnika, fan va madaniyatda erishilgan yutuqlar, ilg'or ish tajribalari ommalashtiriladi, xalq xo'jaligidagi nuqsonlar tanqid qilinadi. Matbuotda bosh maqola, nazariy va targ'ibot maqola, muammoli maqola keng qo'llaniladi. **Bosh maqola** tahririyatning eng mas'uliyatli maqolasi bo'lib, unda ichki va xalqaro hayotga doir muhim masalalarni o'quvchilar ommasiga yetkazish vazifasi qo'yiladi. Bunday maqolalar muayyan masala yuzasidan yo'l-yo'riq ko'rsatish, mavjud kamchiliklarni olib tashlashi, har bir ishning asosiy haqiqiy yo'lini belgilab berishi lozim. Prezident farmonlari, Oliy Majlis qonunlari, Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan davlat va hukumat hujjatlari, qarorlari, qonunlari, davrning dolzarb masalalari bosh maqolada ochib beriladi. **Nazariy maqola** va **targ'ibot maqolaning** asosiy vazifasi mustaqillik, milliy g'oya, istiqlof mafkurasining asoslari va prinsiplarini; ilmiy maqolaning vazifasi fan, madaniyat, texnika yutuqlarini tushuntirish, ommalashtirish, o'quvchining g'oyaviy, ilmiy saviyasini oshirishdan iborat. **Muammoli maqola** munozara, bahslashuv mazmunida bo'lib, unda biror masala yuzasidan muallif o'z qarashlarini o'rta tashlaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, publisistikaning ko'rib barcha janrlarining har biri o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ularning bosh maqsadi keng halq ommasiga ma'lumot yetkazish, ya'ni dunyoda yoki vatanimizda sodir bo'lgan muhim voqealar, fan - texnika yutuqlaridan xabardor etish, adabiyot, san'at, ta'lim va boshqa sohalaridagi ijodning salbiy yoki aksincha ijobiy tomonlarini ochib berishdir.

Publisistika shartli ravishda uch (ilmiy, siyosiy va adabiy)ga bo'linib, ularning har biri bir necha janrlar asosida tarmoqlanadi. Ushbu janrlarning har biri o'ziga xos leksikasiga, atamalariga va mazmuniga egadir. Dastlab publisistika adabiyot tarkibiga kirgan bo'lsa, keyinchalik esa u alohida mustaqil yo'nalish sifatida ajralib chiqqan.

Nazorat uchun savollar:

1. Matbuot janrlari publisistikaga kiradimi?
2. Ilmiy publisistika qaysi xususiyatlar bilan farqlanadi?
3. Publisistikaga qaysi janrlar kiradi?
4. Feleton nimaga xizmat qiladi?
5. Publisistikaning vazifasi nimalardan iborat?
6. Matbuotda qanday maqola turlari qo'llaniladi?
7. Badiiy publisistikaning ilmiy -nazariy maqolalardan farqi nimada?
8. Siyosiy publisistika qanday siyosiy muammolarni olg'a suradi?

9. Bosh maqolaning vazifasi nimadan iborat?
10. Maqolaning turlarini aytib bering.

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Ilmiy publisistika janrida maqola tayyorlash.
2. Institut hayotiga oid maqola yozish.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. -T.:
2. M.Husainov. O'zbek sovet publisistikasi. -T., 1978

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Madvaliev A.S. O'zbek tili stilistikasi. -T., 1983.
2. Odinov V.V. Stilistika teksta. -M.: Kom.kniga, 2006
3. Tomashevskiy B.V. Stilistika i stixoslojenie. -L., 1959.

Mavzu № 10. Arab tili stilistikasining paydo bo'lishi

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga arab tili stilistikasining paydo bo'lishi haqida ma'lumot berish.
2. Balog'at ilmining tarkibiy qismlari bilan tanishtirish.

Asosiy savollar:

1. Arab tilshunosligida stilistika- ritorika – balog'at.
2. Fasohatli gap tuzish qoidasi.
3. Balog'at va uning tarkibiy qismlari.

Tayanch so'z va iboralar:

Ritorika, balog'at, fasohat, ilmu-l-maoniy, ilmu-l-bayon, ilmu-l-badi', so'z san'ati, balog'at unsurlari.

Ma'lumki, arablarda "stilistika" atamasi umuman mavjud emas. Stilistika so'zi arablardagi "الأسلوب" so'ziga to'g'ri keladi. Bundan ham aniqrog'i "البلاغة" notiqlik san'ati, to'g'ri va o'rinli so'zlay olish, ritorika kabi so'zlarga mos keluvchi atamadir. Arab tilshunosligi tarixidan ma'lumki, arablar o'z tillarining grammatikasini tadqiq qilishni boshlaganlarida avval علم النحو - sintaksis, keyin علم الصرف - morfologiya vujudga kelgan. So'ngra علم البلاغة - stilistikaning asoslari yaratilgan. Ammo o'sha davrda mazkur fan bo'yicha alohida kitob mavjud emas edi.

Bu ilmga oid alohida savollarga javob tariqasida yozilgan kichik hajmdagi risollargina mavjud edi. Keyinchalik stilistika fani rivojlana borgan sari alohida asar yozish ehtiyoji tug'ilgan. Stilistikaga oid birinchi kitobni yozgan olim Abu Ubayda (vaf. 825y.) bo'ladi. Uning asari مجاز القرآن - "Qur'on tafsiri" deb nomlanadi.

Ritorika so'zi yunoncha *rhetorike* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "notiqlik san'ati" ma'nosini anglatadi. Ammo tarixda bu atama hech qachon bir ma'noli talqin bilan ajralib turmagan.

Misr va hattoki Ossuriyada notiqlik san'atini qadrlashgan bo'lsada, so'zamollikning vatani qadimgi Yunoniston hisoblanadi. Chunki avval hech qayerda nutq san'ati bu darajada ijtimoiy hayot bilan bog'liq bo'lmagan va qadimgi Elladadagidek amaliy ahamiyat kasb etmagan.

Ritorikani "notiqlik tajribasining tizimlantirilishi" (Siseron), "yaxshi so'zlash va ishontirish kuchi qobiliyati hiqidagi fan" (Kvintilian), "ishontirish fani va san'ati" (Arastu) deb hisoblashgan. Arastu shunday yozadi: "Ritorikani mazkur predmetga nisbatan ishontirishning turli uslublarni topish qobiliyati sifatida tavsiflaymiz"³. Boshqa tomondan xuddi shu "Ritorika" asarida Arastu ritorikani "dialektikaga muvofiq san'at"⁴, deb nomlaydi.

Arablarda ritorika san'ati hisoblanmish "balog'at" so'zining lug'aviy ma'nosi "yetuklik" bo'lib, ma'noni to'g'ri va fasohatli ibora bilan ochiq-oydin yetkazib berishdir. Bunda tanlangan iboraning aytilayotgan o'rniga va murojaat qilinayotgan shaxsga nisbatan mos va uyg'un bo'lishi bilan bir qatorda kishiga ta'sir qiladigan, o'ziga maftun qiladigan kalomlar majmuasidan iborat bo'lgan jumlar ketma-ketligi bo'lishi lozim. Balog'at, avvalo, sof fikriy iste'dodga, go'zallikka tayanadigan san'atlardan biridir.

Balog'atda eshitish, rassomlikda esa shakl va ranglarni ko'rish, borligini hisobga olmagan notiq bilan rassom o'rtasida farq yo'q. Rassom bir suratni chizib unga mos ranglarni tanlash, so'ng topgan ranglarini ko'zni quvontiradigan, kishiga ta'sir qiladigan qilish g'amini cheksa, notiq biror maqola, qasida yoki ma'ruza tuzishda avval uning qismlari to'g'risida o'ylaydi, so'ng unga kalomning tushunishga osonrog'ini va mavzusiga bog'liqroq uslubni izlaydi. Keyin esa uning go'zalligini, kishilarga bo'ladigan ta'sirini kuchaytirishni o'ylaydi⁵. Demak, balog'at unsurlari so'z, ma'no va so'zlarni ta'sirli, chiroyli va quvvatli qilib tuzatishdir.

³ Аристотель. Риторика. Античные риторика/ под ред. Тахо-Годи. -М.: 1978. -С. 19.

⁴ O'sha joy.

⁵ مصطفى أمين و على جازم. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. - القاهرة. دار المعارف. - ص. 8.

Undan so'ng so'zlarni va uslublarni tanlashni joyiga, mavzusiga, tinglovchilarning holiga, hoxishiga qarab amalga oshirishdir.

Gohida bir so'z bir o'rinda chiroyli bo'lsa, boshqa bir o'rinda qo'llanganda unday bo'lmasligi mumkin. Gohida gapning o'zida shunday bir go'zallik, maftunkorlik bo'ladiki, lekin shunga qaramasdan o'z o'rnida qo'llanmasligi sababli balog'at chegarasidan chiqib, tanqidchilar nishoniga aylandi. Bunga al-Mutanabbiyning Kofur al-Ixshiydiyga madh sifatida yozgan qasidasining avvalidagi quyidagi baytlar misol bo'la oladi:

و ما طربى لما رايتك بدعة لقد كنت ارجو ان اراك فاطرب

“*Seni qo'rganimda qanchalar shodlanaman. Seni ko'rib xursand bo'lishni istardim*”. Al-Vohidiy bu bayt istehzoga o'xshab qolgan, chunki u odamlar kulguli voqealarni ko'rganlarida shodlanganlaridek, seni ko'rganimda shodlanib ketaman demoqda, deydi. Ibn Jinniy Abu at-Toyyibga bu baytni o'qib berganimda unga “kishini maymunga aylantirib qo'yibsan ku” desam, u kulib yubordi”⁶.

Sharqda “البلاغة” katta mavqega ega bo'lgan ilmlardan biri bo'lib, ziyoli kishilarning yetuklik darajasi balog'at ilmini qay darajada bilishligi bilan belgilangan. Hijratning 2-asridan boshlab balog'at fani ilmlari ustida kitoblar yozila boshlangan. Olimlar balog'at ilmini uch qismga ajratganlar. Bulardan birinchisi “علم المعاني” - so'zlovchining ko'zlagan maqsadini tushuntirish uchun kalomni turli vositalar bilan bezab izohlash qoidalari ilmidir. Bu jumla yoki so'z birikmasi yoki bir so'zga jo bo'lgan ma'nolarning ahamiyatini o'rganuvchi ilmdir. Masalan gap konstruksisi-ning o'rni o'zgarishi orqali uning ma'nosi ham o'zgaradi. Misol uchun

“*Biz bugun kinoga boramizmi?* (bizmi yoki boshqalarmi?)

“*Bugun boramizmi kinoga?* (bugunmi yoki boshqa kuni?)

“*Boramizmi bugun kinoga?* (bormizmi yoki yo'qmi?)

“*Kinoga boramizmi bugun?* (kinogami yoki boshqa yergami?)”⁷

Ahamiyat berayotgan so'zimizni so'roq yuklamasidan keyin qo'ysak, jumla ma'nosi o'zgaradi. Shuning uchun arab tilida gap bo'laklarining kelish o'rni juda ham muhim.

Ikkinchisi “علم البديع” - so'z san'ati ilmi. Unga birinchi bo'lib Abu Usmon Amr ibn al-Johiz asos solgan. So'ng uning ishini Xolif ibn Mu'tazz davom ettirgan. Uning ta'kidlashicha, “so'z san'ati” johiliyat

مصطفى امين و على جارم. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. - القاهرة. دار المعارف. - ص. 10⁶

Хабибуллин И.Н. Стистика арабского языка. - М.: 7

paytlaridan mavjud bo'lib, shoirlar undan uddaburonlik bilan foydalanishgan. So'ngra bu san'atni Qur'oni karim va hadislarda ham ko'rishimiz mumkin. So'z san'ati ilmi nutqni tinglaganda xush yoqadigan qiluvchi so'z elementlarini o'rganuvchi ilmdir.

Uchinchisi “علم البيان” - ta'birni voqe'lik va maqsadga muvofiq tarzda tuzish uslublari haqidagi ilmdir. “Ilmu-l-bayon” - so'zma-so'z tushuntirib berish ilmi degani. Bu- bitta fikrni turli usullar bilan tushuntirib berish ilmidir. Masalan “*Ahmad qo'li ochiq inson*” demoqchi bo'lsak, buni turli iboralar bilan aytishimiz mumkin:

Ahmad qo'li ochiq (inson) - أحمد كريم

Ahmad Hotam kabitdir. - أحمد مثل حاتم

Ahmad o'z do'stlari uchun yomg'ar buluti kabitdir. - أحمد مزن لأصدقائه

Ahmadning uyida doim mehmonlar (bor) - أحمد عنده ضيوف دائم

Balog'atning shartlaridan biri fasohatli so'lay bilishdir. Fasohat so'zining lug'aviy ma'nosi “ko'rinish, namoyon bo'lish” demakdir. Masalan, tong yorishganda افصح الصبح deyiladi. “afsafa-s-subhu” deyiladi. Qolipga yaxshi tushgan, lafzi yengil (so'zi oson), ma'nosi aniq qilib aytilgan gap fasohatli gap deyiladi. Buning uchun har bir so'z tushunarli, quloqqa yoqimli, ma'nosi yorqin, morfologik qoidalarga asosan tuzilgan bo'lishi lozim. So'z ma'lum va mashhur yozuvchilar va shoirlar orasida iste'mol qilinib kelingandagina shunday bo'ladi. Chunki so'z unday shoirlar orasida tildan tilga o'tgan va o'z o'rnida go'zal tarzda qo'llanilib kelingan bo'ladi. To'g'ri aytib ko'rish bu so'zlarning chiroyli va nutqda ravonini, shuningdek ko'rinish hamda quloqqa yoqimsizini ajrata bilishga asosdir.

Buning sababi shundaki, so'zlar tovushlar demakdir. Bulbulning ovozi shodlanib, qarg'a va boyo'g'lining ovozi qochadigan kishi quloqqa og'ir, talaffuzi qiyin bo'lgan so'zlardan ham qochadi. Masalan, “al-muznatu, ad-d-diymatu” so'larini qarang-u va aynan shu ma'nodagi “البعاق” - al-buaaqu” so'zini qarang. Avvalgi ikki so'z quloqqa yoqimli va talaffuzi yengil so'zlar. Keyingisi esa quloqqa yoqimli emas. Bunga o'xshash misollar lug'atda ko'p bo'lib, ularni ishlatib ko'rsangiz bu narsani idrok qilishingiz mumkin.

Fasohatli gap tuzishda so'zlarning yengili tanlansada, qoidadan chiqib ketish va begona so'zlarni ishlatishdan yiroq bo'lish shart qilib qo'yiladi. Qoidadan chetlashtishga qaytuvchi olmoshning o'zi qaytayotgan so'zdan oldin kelishini misol qilib keltirish mumkin. Bunga janob Hasson (r.a.) ning quyidagi baytini misol bo'ladi:

من الناس ابقى مجده مطعما

و لو ان مجدا اخلد الدهر واحدا

“Agar insonning ulug‘ligi, sharafi uning bu dunyoda boqiy qolishiga, umrining uzayishiga sabab bo‘lganda edi, insonlar ichida boqiy qolishlikka Mut‘im ibn Adi haqliroq bo‘lardi”.

Ushbu baytda “majd” so‘ziga bog‘lanib kelgan qaytuvchi olmosh Mut‘im so‘ziga qaytmoqda, biroq o‘zi qaytayotgan so‘zdan oldin kelgan. Shu sababli bu bayt fasohat bilan keltirilgan bayt hisoblanmaydi.

Xulosa qilib aytganda fasohat fikrni fasih jumlar bilan bayon qilishni talab qiladi. Bu oson tushuntiriladigan, ravon aytiladigan, sarf qoidalariga mos keluvchi, ma‘nosi aniq jumladir. Balog‘at esa o‘z ichiga uch ilmni olgan, ya‘ni “ilmu-l-bayon”, “ilmu-l-maoniy” va “ilmu-l-badi”.

Nazorat uchun savollar:

1. Arab tilida “stilistika” qanday ataladi?
2. Ritorika fanining vatani qayer?
3. Balog‘at ilmi necha qismga ajratiladi? Ularni aytib bering.
4. Fasohatli gap tuzishning sharti qanday?
5. “Ilmu-l-bayon” qanday ilm?
6. Balog‘atning shartlaridan biri nima?
7. “Ilmu-l-badi” qanday ilm?
8. Sharqda kishining yetuklik darajasi nima bilan o‘lchangan?
9. “Ilmu-l-maoniy” qanday ilm?
10. “Balog‘at” so‘zining lug‘aviy ma‘nosini nima?

Mustaqil ta‘lim uchun savollar:

1. “Ritorika”ga berilgan ta‘riflar majmuasini tayyorlang.
2. Fasohatli aytilgan gaplarni to‘plash.

Asosiy adabiyotlar:

مصطفى امين و على جارم. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. – القاهرة. دار المعارف.

2. Xabibulin I.N. Stilistika arabskogo yazika. –M.:

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Aristotel. Ritorika. Antichnie ritoriki/ pod red. Taxo-Godi. –M.: 1978.
2. Kamashinskiy V.I., Ostrovskiy V.N. Ritorika. –Rostov - na -Donu, 2001.
3. Karnilova Ye.N. Ritorika- nauka ubejdat. –M., 1998.

Mavzu № 11. Arab tili stilistikasi uslublari

Darsning maqsadi:

1. Talabalarning arab tili stilistikasi uslublari haqidagi bilimlarini boyitish.
2. Talabalarga G‘arb va Sharq uslubshunosligidagi farqlar haqida ma‘lumot berish.

Asosiy savollar:

1. G‘arb va Sharq uslubshunosligidagi farqlar
2. Arab adabiy uslubi.
3. Arab adabiy uslubida grammatik shakllar.

Tayanch so‘z va iboralar:

Ritorika, nutqni bezash, frazeologik vositalar, aforizm, lug‘aviy birlik, vazifaviy uslub, xitob, to‘g‘ri va ko‘chma ma‘nolar.

Bizga ma‘lumki, kishilarning til birliklaridan, ya‘ni fonetik, grammatik, lug‘aviy va frazeologik vositalardan foydalanishda doimo o‘ziga xoslik mavjud bo‘lib, bu narsa so‘zlovchining o‘ziga xos uslubini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham “uslub - bu insondir” degan aforizm ma‘lum ma‘noda haqiqatga juda yaqin. “Uslub” termini juda qadim zamonlardan buyon ishlatilib kelinayotgan bo‘lib, u turli davrlarda turli sohalarida turlicha tushuniladi va izohlanadi. Aslida stil (uslub) grekcha stulos - so‘zidan olingan bo‘lib, yozish uchun ishlatiladigan uchi o‘tkirlashtirilgan tayoqchani bildiradi. Hindlar uslubni “nutqni bezash vositasi” deb bilgan bo‘lsalar, arablar bu so‘z bilan o‘zlarining diniy e‘tiqod va qoidalariga to‘g‘ri keladigan kiyimlarini ham atagan edilar.

Hozirgi vaqtda tilshunoslikda uslub bir necha guruhlarga bo‘lib o‘rganiladi. Masalan, o‘zbek va rus tillarida uslub 5 taga bo‘lib o‘rganiladi:

1. So‘zlashuv uslubi
2. Ilmiy uslub
3. Rasmiy uslub
4. Publisistik uslub
5. Adabiy-badiiy nutq uslubi.

Hozirgi zamonaviy tilshunoslikda bu 5 uslub yana mayda, kichik uslublarga bo‘linib ketgan. G‘arbda asosan 5 uslub, Sharqda esa 3 ta uslub mavjud. Xossatan arablarda:

1. Ilmiy uslub
2. Adabiy (badiiy) uslub

3. Xitob (ritorika)

Badiiy uslub uchun umumiy bo'lgan belgilardan biri shuki, bu uslub til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud bo'lgan barcha lug'aviy birliklarning hamda boshqa vazifaviy uslub unsurlarining ishtirok etishi va ularning muhim bir vazifaga – estetik vazifani bajarishga xizmat qilishini badiiy nutq uslubining o'ziga xos xususiyati deb qarash kerak bo'ladi. Chunki ana shunday imkoniyat boshqa vazifaviy uslublarda chegaralangandir.

Arab tilshunosligining badiiy uslubi tilining o'ziga xosligi shundaki, so'z san'atkorlari faqatgina umumxalq tilida mavjud bo'lgan so'z va iboralaridagina foydalanib qolmasdan, ularni qayta ishlab, yangi-yangi ma'nolarda qo'laydilar, ma'nolarini kengaytiradilar, boyitadilar. Arab adabiy uslubchalik hech bir uslubda, til o'zining tuzilish jihatlari, lug'at tarkibi, ya'ni so'zning ma'no boyligi va rang-barangligini, to'g'ri va ko'chma ma'nolarini namoyish qila olmaydi.

Grammatik qurilishi, ya'ni gaplarning barcha tiplar bilan ishtirok etolmaydi. Til vositalarining qo'llanishida ana shunday keng ko'lamlilik bo'lishi bilan birga, badiiy nutq uslubi doirasida ularni qo'llashning ma'lum qoida – qonunlari ham amal qiladiki, ana shu qonun-qoidalar uni boshqa uslublardan chegaralashga, farqlashga imkon beradi. Bu, eng avvalo, arab adabiy uslubining fonetik, lug'aviy va grammatik xususiyatlarida ko'zga tashlanadi.

Arab adabiy uslubining lug'aviy o'ziga xosligi uni ilmiy uslub bilan taqqoslab o'rganganda yaqqol namoyon bo'ladi. Ilmiy uslubda lug'aviy birliklarning qo'llanishi birmuncha chegaralangan bo'lib, so'zlar asosan bir ma'noda ishlatiladi; matnda tez-tez takrorlanadi.

Matndagi asosiy so'zlarni atamalar va turg'un birikmalar tashkil qiladi. Arab adabiy uslubida esa umumiste'molda bo'lgan barcha lug'aviy birliklar erkin ishlatilaveradi va ularni o'z va ko'chma ma'nolarda bimalol qo'llash mumkin bo'ladi. Masalan:

Arab adabiy uslubini arablar quyidagicha tasniflaydi: “go'zallik uning sifatini namoyish qiladi. Uning farqlovchi tomonlari namoyon bo'ladi, uning go'zalligining paydo bo'lish joyi ajoyib hayoldandir. Uning tasvir, nozik narsalar o'rtasida o'xshashsimon turi izlanadi, ma'naviy ko'rinishi ko'zga ko'ringan kiyimdir. Ularning sezilarli namoyon bo'lishi ma'naviy shakldadir.”

Tabiblar jismga tarqaydigan mikroblarni ko'rganidek takrorlanib turadigan haroratni ko'rmaydi. Uning harorati ko'tariladi, bu qaltirash va titroqqa sabab bo'ladi. Uning navbati bo'sh bo'lsa jismni terga botiradi, lekin u quyidagi baytlarda kelganidek tasvirlanadi:

و زانرتى كان بها حياء
فليس تزور الا فى عظام
بذلت لها المطارف و الحشايا
فعاقتها و باتت فى عظامى
يضيق الجلد عن نفسى و عنها
فتوسعه بأنواع السقام
كان الصبح يطردها فتجرى
مدامعها بأربعة سجام
أراقب وقتها من غير شوق
مراقبة المشرق المستهام
ويصدق وعددها و الصدق شر
إذا القاك فى الكرب العظام
ابنت الدهر عند كل بنت
فكيف وصلت انت من الزحام

*Mijozim go'yoki unda hayo bordek ko'rinadi
U meni faqatgina tunda ziyorat qiladi
Uning uchun men yopinchiqlarimni va ko'rpalarimni fido qildim
Uning bolalari esa suyaklarimgacha borib tarqaldi
Mol-davlat ruhimdan va undan ketdi
U kasallik turlarini ko'paytiradi
Go'yoki tong shamoli uni tashlab esayotgandek
Uning ko'z yoshlari to'rt qator bo'lib oqmoqda
Uning vaqtini o'zgacha shavq bilan kuzataman
Unikiga tashrif buyurish vaqtini shavq
bilan emas qo'rquv bilan kutadi.
U va'dasida turadi, uning to'g'riso'zligi yomon.
Agar seni g'am-tashvish paytida uchratsa
Menda barcha qizlar taqdir qizi ham bor
Qanday qilib sen gavjum joydan kelgan hayot bulutlarini ko'rmagan
Olim to'plagan kemalarni ko'rgan.*

Ilmning haqiqati sabablarini inkor etayotganday bo'lgan, uning hayolida bularni qidiradi. Bular adabiy chaqiruvlarni mustahkamlaydi. Olimlar aytib o'tganday oy yuzidagi qora dog'lar quruq tekislik va tog'lar ortidan paydo bo'ladi.

Al-Maariy o'z baytining oxirida uning sababini ko'rib shunday deydi: oynning yuzi go'yoki yuzdagi qizillikka o'xshaydi.

U unga muhabbat nazari bilan boqishni xohlaydi. U qizga aytadi: “*Kel senga boshqacha qarayman, sen esa bu birinchi qarashimdan uyalasan. Birinchi qarashimni mashq sifatida qabul qil*”. Ko'rginki biz bu qisqa so'zning sharhi haqida uzoq harakat qildik.

Ma'lum grammatik kategoriya doirasida bir grammatik shaklning ikkinchi bir grammatik shakl ma'nosini anglatishi fe'l so'z turkumida ham bor. Masalan: aniqlik mayli formasi shart ma'nosini yoki , aksincha, shart mayli shakli aniqlik mayli ma'nosini anglatishi mumkin.

1. Isroilov O. *Adabiy til uslubi*. - Samarqand, 1981.
2. Qo'chqortoyev I. *Badiiy nutq stilistikasi*. - T. 1975.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Madvaliev A.S. O'zbek tili stilistikasi. –T., 1983.
2. Tomashevskiy B. V. Stilistika i stixoslojenie. –L., 1959.

Mavzu № 12. Ilmu-l-balog'a va uning asoslari

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga balog'at ilmining asoslari haqida mukammal ilmiy ma'lumot berish.
2. Talabalarining kundalik so'zlashuvida fasohat va balog'at elementlarini qo'llash ko'nikmasini hosil qilish.

Asosiy savollar:

1. Balog'atli so'zlash shartlari
2. Ilmu-l-balog'aning asoslari
3. Fasohat talablariga asoslangan jumla

Tayanch so'z va iboralar:

Balog'at, tovushlar uyg'unligi, ilm al-bayon, ilm al-maoniy, g'arib so'zlar, ma'naviy chigallik, sarf qoliplari, so'z san'ati, fasohatli so'z.

So'zimiz avvalida "balog'at nima?" degan savolga javob bersak, balog'at so'zining lug'aviy ma'nosi "etishish"dir. Misol:

بلغ فلان مراده , بلغ الركب المدينة

Ilmiy istilohda esa, "balog'at" ikki narsada ishlatiladi:

1. Grammatik jihatdan mukammal gapni o'z o'rnida va tegishli holatda qo'llash.
2. So'zlovchining yuqoridagi talablarga javob beruvchi gaplarni so'zlay olish mahorati.

Balog'atli so'zlay olishga 6 yo'l orqali erishiladi:

1. Tovushlarning uyg'unligi did bilan bilinadi.
2. So'zlarning qoidaga xilofligi sarf orqali muolaja etiladi
3. Nahv yordamida gaplarning qoidaga tushmasligining oldi olinadi
4. So'zlarning g'aribligi ko'p mutolaa qilish orqali yo'qotiladi.
5. Ilmu-l-bayon jumalarning ma'no jihatdan mukammal bo'lishni o'rganadi.
6. Vaziyat taqozosi ilmu-l-maoniy yordamida o'rganiladi.

Ilmu-l-balog'a qadimdan arab tilshunoslari, adabiyotshunoslari diqqat markazida bo'lib kelgan. Adib (o'rta asr arab ziyolisi) ning yetukligi uning

ilmu-l-balog'ani qay darajada egallaganligi bilan o'lchanardi. Shu bois, ilmu-l-balog'a masalalariga bag'ishlangan asarlarni ko'plab olimlar ijodlarida uchratishimiz mumkin. Ana shunday olimlardan biri 1355-1418 yillarda Misrda yashab o'tgan ensiklopedist olim, mashhur kotib Ahmad Qalqashandiydir. Olimning "Subh al-'a'sha fi sinoati-l-insha" nomli ensiklopediyasida ilmu-l-balog'a masalalariga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etiladi.

Ushbu ma'ruzada biz Qalqashandiyning ilmu-l-balog'a xususidagi fikrlarini tahlil etish bilan kifoyalanamiz.

Ahmad Qalqashandiy o'z asarining ilmu-l-balog'aga bag'ishlangan bobini "صناعة الكلام" – "So'z san'ati" deb nomlaydi. U ilmu-l-balog'ani 6 asosga bo'lib o'rganadi.

1. المعرفة بالمعاني – Qalqashandiyga ko'ra, ma'nolar 5 usulda ifodalanishi mumkin – "To'g'ri", "noto'g'ri", "yolg'on", "ehtimoldan yiroq", "g'alat".

"To'g'ri" ma'nolarga زيدا رايث kabi sahih, shubha uyg'otmaydigan ma'nolarga aytiladi. "Noto'g'ri" so'zlarga زيدا رايث kabi to'g'ri ma'noli, ammo, jumla tuzilishi noto'g'ri bo'lgan kalimlar kiradi.

"Yolg'on" atamasi grammatik to'g'ri tuzilgan so'zlar bilan ifodalanagan, lekin, hayotda sodir bo'lmaydigan holatlarni aks ettirgan ma'nolarga nisbatan qo'llaniladi. حملت الجبل , شربت ماء البحر

"Ehtimoldan yiroq" ma'nolarga رأيت قاعدا قائما ga o'xshash lafzlar kiradiki, ularda o'zaro jam bo'la olmaydigan holatlar birgalikda beriladi.

"G'alat" da bir ma'no nazarda tutilib, uning aksi talaffuz etiladi. Masalan, ضربني زيدا deyishni nazarda tutgan holda زيد demoqlik.

2. النظر في الألفاظ – Qalqashandiy so'zlar fasohatli bo'lishi uchun 4ta sifatdan holi bo'lishi lozim, deb hisoblaydi. Ular:

- G'arib bo'lmasligi. G'arib so'zlar 2 turli bo'ladi. Birinchi turga mutlaqo g'arib, ya'ni notanish so'zlar kiradi. Ikkinchi tur lafzlar esa, aslida ma'lum so'zlar negizida, lekin qo'llanmaydigan sarf qoliplari orqali yasalgan so'zlardir.

- So'zlarning oliy bo'lmasligi. Ziyoli, deydi olim – oliy so'zlardan chetlanishi lozim. Ularning ba'zilar faqat omma ishlatadigan so'zlar bo'lsa, ba'zisini adib ahli ham qo'llaydi. Ammo, omma orasida u so'z boshqa ma'no kasb etadi.

- Fasohat talablaridan yana biri so'zda talaffuzi qiyin harflarning uchramasligidir. Misol uchun, "الهجع" so'zi o't-o'lan ma'nosini bildiradi. Sha sababli, تركت الناقة ترعى الهجع deyish

to'g'riroqdir. "بوقات" (ابواق) va (اجتمع) تكاكا so'zlari ham shular jumlasidan. O'zingiz baho bering: على ذى الجن لما تكاكنكم على كتكاككنكم

- So'zlarning sarf qoidalariga xilofligi ham balog'atli so'zlashga zid holatdir. Jumladan, قام so'zi, مدد so'zi ga aylanishi kabi sarf shartlariga amal qilmaslik mamnu'dir. Misol: الحمد لله العلى الأجل dagi so'zi aslida, الأجل bo'lishi kerak.

3. gap tuzilishi. Jumlaning to'g'ri tuzilishi balog'a talablaridan biridir. Qalqashandiy al-Attobi'dan rivoyat qilib aytadi: "Lafzlar jasaddir, ma'nolar – ruhlar. Gapda so'zlar noto'g'ri joylashtirilsa, ma'no o'zgarib, jumla xunuk chiqadi. Misoli: bosh qo'lning o'rnidan yoki qo'l boshning o'rnidan o'sib chiqqanday".

Qalqashandiy jumla tuzilishini 2 ruknda ko'rib chiqadi:

1-ruk. Jumla fasohat talablariga asosan yasalgan bo'lib, to'g'ri talaffuz qilinishi kerak. Jumla so'zlardagi fasohatdan tashqari, yana birqancha talablarga javob berishi kerak:

- Gap bo'laklari umum qabul qilingan nahv qoidalariga muvofiq ravishda tuzilgan bo'lishi lozim.

- Chalkashliklardan xoli bo'lishi kerak. Ba'zida jumlalarining ma'nosi yaqqol aks etmay qoladi. U 2 holda namoyon bo'ladi:

A) Ma'naviy chigallik. Bunda gapdagi biror so'z o'z o'rnida qo'llanilmagani bois, maqsad noaniq, ma'no g'aliz bo'ladi. Misol:

و ما مثله فى الناس ال مملكا

أبو امة حى أبوه يقاربه

B) Barchaga ma'lum ma'noni anglatuvchi iboralardan boshqa ma'noni ifodalash uchun foydalanish. Ko'p ma'noli so'zlardan foydalanishda ehtiyot bo'lish. Misol:

سأطلب بعد الدار لتقربوا

و تسكب عيناى الطموع لتجمد! (ابن الأحنف)

Bunda ikkinchi misrada ham quvonchni, ham qayg'uni anglatuvchi ma'noni tushunish mumkin.

- So'z birikmalarining qismlari o'rtasida nomutanosiblik bo'lmasligi lozim. Misol uchun:

كريم متى أمدحه أمدحه و الورى

معى, و اذا مألّمته, لمته وحدى (أبو تمام)

Baytidagi so'zlari talaffuzga og'irlik qiladi. Yoki baytlarning qismlari o'zaro zid bo'lib qolishi ham nomaqbuldir:

فنحن كماء المزد ما فى نصابنا

كهام و لا فىنا يعد بخيل (الشموع)

2-ruk. So'zlarning turli grammatik ko'rinishlaridan vaziyat, qofiya va vazn taqazosiga ko'ra mosi tanlab olinadi. Misol:

مهلا أعادل قد جربت من خلقى

أنى أحوذ لأقوام و ان ضننوا

4. المعرفة بالشجع – Nasrda so'zlarning o'zaro qo'fiyalanib kelishi ham balog'atli so'zlashuvning talablaridan biridir. Saj'da harflar bir xil kelishi yoki faqat vaznlargina mutanosib bo'lishi mumkin. Qiyoslang:

اللهم اقبل توبتى, و اغسل حوبتى

و نمارق مصفوفة و زرابى مبنوثة

Nechta so'z saj' holatida turganiga qarab saj'lar 2ta turga bo'linadi – uzun va qisqa. Qisqa saj'da kamida 2ta so'z ishtirok etadi. Uzun saj'dagi so'zlarning chegarasi yo'qdir. Jumladan, Qur'oni karimda 15ta, 19ta, xatto 20ta so'zdan iborat saj'larni ko'rishimiz mumkin. Saj'da ishtirok etayotgan so'zlar talaffuzga oson bo'lmog'i lozim. Masju' so'zlar boshqa – boshqa ma'nolarni anglatishi lozim.

Arab adabiyotida "saj'dagi saj'" san'ati ham borki, u saj'ning go'zalliklaridir. Misol uchun:

عاد تعريضك تصريحا, و تمريضك تصحيحا

bunda تصحيحا - تصريحا va تمريضك - تعريضك so'zlari o'zaro qo'fiyadosh bo'lib kelmoqdalar.

5. حسن الاتباع و القدرة على الاختراع – avvalda o'tganlarning mahoratlaridan foydalanish va yangi usullar ixtiro etish ham balog'at asoslaridan biridir. Avvalgilarga taqlid 2 suratda bo'ladi.

1) Lafzlarda ergashish. Bunda o'z fikrini ifodalashda avvalgilarga qo'llagan iboralar qisman yoki to'liq ishlatiladi. Misol:

أترجو كليب أن يجىء حديثها

بخير و قد أعيا كليبها قديمها

va

أترجو ربيع أن تجىء صغارها

بخير و قد أعيا ربيعها كبارها؟

baytlarini olsak, avvalgisi shoir al-Baisga tegishli bo'lsa, keyingi bayt muallifi al-Farazdaqdir.

2) Ma'noda taqlid qilish. Har bir notiq o'z so'zida avvalgilarga ishlatgan ma'no, obrazlardan foydalanadi. Bunda undan ma'nolarni o'z o'rnida qo'lay bilishi talab etiladi.

Qur'oni karim, hadis, she'riy devonlar, o'tgan adiblarning ijodlarini to'liq o'zlashtirgan kotib, Qalqashandiy ta'biriga ko'ra, "Imom Shofe'iy va Abu Hanifa fiqh olamida shunday mujtahid bo'lgan". U o'z uslubini ixtiro etish salohiyatiga ega bo'ladi".

6. Kishida nozik didning mavjudligi va tafakkurning g'alizlikdan xoli bo'lishi balog'atli so'zlash san'atining muhim negizlaridir.

Qaerda, qanday jumlar qo'llash aynan did va farosat bilan anglashiladigan san'atdir. Bu jihatdan jumlar 3ga bo'linadi:

1. الأيجاز – u ko'p ma'nolarni oz so'zlar bilan ifodalashdir. Qur'onda bunday oyatlar juda ko'p keladi. Jumladan, الحمد لله رب العالمين
2. الأطناب – u so'zamonlik bo'lib, yagona ma'nodagi sinonimlardan keng foydalanish demakdir. Bunga misol:

كلا سوف تعلمون ثم كلا تعلمون

va كم نعمة كانت لكم كم وكم

3. المساواة - bunda so'zlar o'zi ifodalayotgan ma'no hajmidan ortiq ham, kam ham bo'lmaydi. Misol tariqasida Alloh taoloning: حور مقصورات - oyati karimasini keltiradi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ilmu-l-balog'a notiqdan nafaqat mustahkam bilim va mahoratni, balki katta farosat va nozik didni ham talab etuvchi ilmdir. Bu ilm juda keng qamrovli bo'lib, zamonaviy etika, estetika, grammatika, so'zlar etimologiyasi, mantiq, adabiyotshunoslik kabi fanlarni o'zida mujassamlashtirgan.

Ushbu bilimlardan boxabar bo'lgan va qo'llay olgan kishi tinglovchiga katta ta'sir ko'rsata oladi. Shuning uchun ham Ahmad Qalqashandiy balog'atli so'zlashni "السحر الحلال" deb ta'riflaydi.

Nazorat uchun savollar:

1. Saj' necha turga bo'linadi va ularda nechtdan so'z ishtirok etadi?
2. Fasohat talablari nimalar kiradi?
3. Balog'atli so'zlashga zid holatlarni aytib bering.
4. Balog'atli so'zlashuvning talablari nimadan iborat?
5. "Ma'noda taqlid qilish" nima?
6. "Lafzlarda ergashish" deganda nimani tushunasiz?
7. Balog'at asoslariga nima kiradi?
8. "Ma'naviy chigallik" nima?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Ahmad Qalqashandiy asaridan parcha tarjima qilish va sharhlash.
2. Qur'oni karimdan iyjoz san'ati qo'llangan oyatlardan to'plash.

Asosiy adabiyotlar:

1. أحمد القلقشندي. صيغ الأفعال في صناعة الإنشاء. - مصر.
2. أمين و علي جارم. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. - القاهرة. دار المعارف.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Isroilov O. Adabiy til uslubi. - Samarqand, 1981.
2. Qo'chqortoyev I. Badiiy nutq stilistikasi. - T. 1975.

Mavzu № 13. Fasohat va balog'at ilmi.

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga fasohat va balog'at ilmi haqida umumiy ma'lumot berish
2. Talabalarda fasog'atning turlarini ajratish va qo'lay olish ko'nikmasini hosil qilish.

Asosiy savollar:

1. Fasohat
2. So'z fasohati
3. Gapdagi fasohat
4. Balog'at

Tayanch so'z va iboralar:

Fasohat, ko'chma ma'no, istiloh, so'z fasohati, gapdagi fasohat, harflar nomutanosibligi, maxraj, nutq qilish, lafzxiy chigallik, g'ayri fasih, balog'at, ma'naviy chigallik.

"Fasohat" so'zi lug'atda "ochiq-oydin, ravshan, namoyon bo'lish" ma'nolarini bildiradi. U "fasih" so'zidan bo'lib, bir narsaning uni bulg'aydigan narsadan xoli bo'lishini anglatadi. Bu so'z aslida sutga nisbatan ishlatilib, u ko'pikdan xoli bo'lganda uni "fasih" bo'ldi - tiniq bo'ldi deyiladi.

Nazlo as-Sulamiy ismli shoirning bir she'rida quyidagicha bayt kelgan:

وتحت الرغوة اللبن الفصيح. - Ko'pik ostida esa tiniq sut bordir.

Insonga nisbatan ko'chma ma'noda ishlatilib, tilning nutq borasida nuqsondan xalos bo'lishiga qo'llanadi. Biror kishining zaboni tiniq, ravon bo'lsa, unga qarata "أفصح فلان في منطقه" deyiladi.

Istilohda esa so'z gap va gapiruvchiga sifat tarzida ishlatiladi.

So'zdagi fasohat deb, so'zning harflar nomutanosibligi, so'zning morfologik qiyosga xilofligi va begonalikdan salomat bo'lishiga aytiladi.

1. Harflarning o'zaro nomutanosibligi bu bir maxrajdan chiqadigan harflar yonma-yon kelishi bo'lib, ularni talaffuz qilish tilga og'irlik qiladi. Masalan, dag'al joy degani, الهُجْع - o'simlik turi. Bir sahroyidan tuyasi haqida so'ralganda, تركتها ترعى الهُجْع (hu'xu' yeyotgan holida qoldirdim) deb javob berdi. Bu so'zdagi barcha harflar halqum harflaridir. Shu sababli bu so'zni nutq qilish qiyin. Yana bir so'zni misol keltiramiz: المُسْتَشْرِز, ushbu so'zda "ش" harfi "ت" hamda jarangli "ز" harfi

o'rtasida kelgan. Bu kalimadagi chigallik esa uni eshitganda harflarni ajratish qiyinligidir.

Imrul Qaysning bir baytida shunday kelgan:

غَدَانْرُهُ مُسْتَشْزِرَاتٌ أَلِي الْغَلَا يَظِلُّ الْعَقَاصُ فِي مَثْنِي وَمُرْسَلٍ

(yollari yuqoriga o'rilgan) otini sifatlagan

2. So'zning qiyosga xilof kelishi. Bundan so'zning morfologik qoidaga mos kelmasligi nazarda tutiladi. Masalan, "بُوقَاتٌ" so'zidan "بُوقٌ" shaklida ko'plik yasash. Mutanabbiyning bir she'rida ushbu so'z ishlatilgan:

فَإِنْ يَكُ بَعْضُ النَّاسِ سَيْفًا لِدَوْلَةٍ فَفِي النَّاسِ بُوقَاتٌ لَهَا وَطَبُورٌ

(ba'zi odamlar davlat uchun qilich bo'lsa,

Odamlar orasida karnay va surnaylar ham bor)

Morfologik jihatdan bu so'zning ko'pligi "أَبَاقٌ" bo'lishi kerak edi.

Abu Najm aytadi:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْأَجَلِّ الْوَاحِدِ الْفَرْدِ الْقَدِيمِ الْأَوَّلِ

Hamd bo'lsin Oliy, Ulug', Yakka, Yagona, Qadim, Avval Allohga

Bu baytda esa "الأَجَلُّ" so'zi sarf qoidasiga mos kelmaydi. Chunki, ikkita bir xil harfning yonma-yon kelishi sababli tashdid hosil bo'lishi va bu so'z "الأَجَلُّ" ko'rinishida bo'lishi kerak.

3. Begonalik. Bu so'zning ma'nosi hammaga tushunarli emasligidir. Masalan, "أَفَرَنْقَعٌ" (to'planmoq ma'nosida - اجتماع), yoki "تَكَكَّا" (ketmoq ma'nosida - انصراف). Bu haqda shunday rivoyat kelgan: Iyso ibn Umar bir kun eshagidan yiqilib tushganda odamlar uning atrofiga to'plandi. Shunda u:

مَا لَكُمْ تَكَكَّاتُمْ عَلَيَّ أَفَرَنْقَعُوا عَلَيَّ!

Nega atrofimga to'planib oldingiz, qani jo'nanglar, deb aytdi.

Bunday so'zlarning "begona"ligiga sabab shuki, ular juda oz ishlatiladi. Lekin bundan, oz ishlatiladigan, masalan, ko'pincha faqat asarlarda uchraydigan nodir so'zlar g'ayri fasih bo'lib qolmaydi. Demak bundan shu narsa kelib chiqadiki, "begona" so'zlar ularning odamlar ichida mashhur bo'lib ketgan sinonimlari keng qo'llanishi tufayli iste'moldan chiqib ketgan so'zlar bo'lib, ma'nosini hozirda juda kam sonli kishilar biladigan so'zlardir. Asarlarda kelgan, ammo suhbatda kam qo'llanadigan so'zlarning esa ma'nosi tushunarsiz emas, ular faqat kundalik turmushimizda kam ishlatiladi xolos.

Gapdagi fasohatning 3 ta sharti bor: undagi so'zlarning o'zaro nomutanosib bo'lmasligi, sintaktik jihatdan tushunish qiyin bo'lmasligi va so'zlari fasohatli bo'lish sharti bilan birga gapning chigal bo'lmasligi.

1. Nomutanosiblik gapga nisbatan ishlatilganda bir-biriga o'xshash so'zlarning ketma-ket kelib, nutq qilishga qiyin bo'lishi nazarda tutiladi. Masalan:

فِي رَفْعٍ عَرَشٍ الشَّرْعُ مِثْلَكَ يَشْرَعُ

Shariat sha'nini sen kabilar ko'taradi

Yana bir rajazda yozilgan bayt:

وَقَبْرٍ حَرْبٍ بِمَكَانٍ قَفْرٍ وَلَيْسَ قَرَبٌ قَبْرِ حَرْبٍ قَبْرٍ

Harbning qabri tashlandiq joydadir,

Harbning qabri yaqinida qabr yo'qdir.

Yuqoridagi baytlarni kishi tutilmasdan ketma-ket uch marta talaffuz qila olmaydi. Undagi so'zlar garchi alohida olganda tilga qiyinchilik tug'dirmasa ham, birga nutq qilganda bir maxrajdan chiqadigan harflar uyg'unlashuviga duch keladi.

لَوْ كُنْتُ كُنْتُ كَتَمْتُ السَّرَّ كَمَا كُنَّا وَلَكِنْ ذَاكَ لَمْ يَكُنْ

Agar men bo'lsam edi, xuddi oldin qilganimizdek sirni berkitgan bo'lardi, lekin bunday bo'lmadi.

2. Sintaktik jihatdan tushunishga qiyin bo'lishi bu jumlaning hammaga ma'lum bo'lgan nahv qoidasiga mos kelmasligidir. Masalan,

جَزَى بَنُوهُ أَبَا الْغِيلَانَ عَنْ كَبِيرٍ وَحَسَنٍ فَعَلَّ كَمَا جُوزِي سَيِّمَارٌ

O'g'illari Abu G'ylonni yaxshi muomala qilgandan keyin "Sinemmar"⁸ jazolanganday jazolashdi.

Salit ibn Saidning ushbu baytida "جَزَى بَنُوهُ" dagi qaytuvchi olmosh o'zidan keyin kelayotgan "أَبُو الْغِيلَانَ" -ga ishora qilgan, vaholanki "qaytuvchi" olmosh o'zidan oldingi so'zni bildirib kelishi kerak. Bunga o'zbek tilida ham misol keltirish mumkin. "Kitobini Salimga berdim", "xulosasini yozab bo'ldimi Oybek diplom ishini?" va hokazo...

3. Gapning chigal bo'lishi undan ko'zlangan maqsadni anglab olishni qiyinlashtiradi. Bu mujmallik ikki xil yo'l bilan sodir bo'ladi:

A) So'zlarning o'z o'rnida kelmasligi yoki yonma-yon turishi kerak bo'lgan so'zlarning o'rtasiga boshqa so'zlar tushishi natijasida yuzaga keladigan chigallik "lafziy chigallik" deyiladi. Masalan, Mutanabbiy aytadi:

جَفَخَتْ - وَهَمْ لَا يَجْفَحُونَ بِهَا - بِهِمْ - عَلَى الْحَسَبِ الْأَعَزِّ - دَلَائِلٌ

Eng aziz nasabga dalolat qiluvchi hislatlar ular bilan faxrlanadilar.

Bu yerda "جَفَخَتْ" so'zi "فَخَخَتْ" fe'lining foili bo'lib, ular o'rtasida hol ergash gap kelgan, buning natijasida "بِهَا" va "بِهِمْ" yonma-yon kelgan. Bundan tashqari eganing ("سَيِّمٌ") moslashgan aniqlovchisi

⁸Sinammer- Hufu ehromini qurgan muhandis. Fir'avn boshqa bunday piramida yaratilmasligi uchun uni o'ldirib yuboradi.

ketma-ket joylashmagan, ular o'rtasiga aniqlovchining vositali to'ldiruvchisi tushgan. Baytning sodda ko'rinishi quyidagicha:

جَفَقَتْ بِهِمْ شَيْمٌ دَلَائِلُ عَلَى الْحَسَبِ الْأَعَزِّ وَهُمْ لَا يَجْفَحُونَ بِهَا

Farazdaq Hishom ibn Molikning tog'asini maqtab shunday degan:

وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ إِلَّا مُمْلِكًا أَبُو أُمِّهِ حَيٌّ أَبُوهُ يُقَارِبُهُ

Odamlar ichida, faqat Mumlikdan o'zga, unga teng keladigan biror tirik jon yo'q, (Mumlikning) onasining otasi uning otasidir.

Ushbu bayt so'zlarning chigal joylashgani va ma'nosiga yetish qiyinligi tufayli g'ayri fasih hisoblanadi.

- حَيٌّ - odamlar orasida, فِي النَّاسِ - uning o'xshashi yo'q, مَّا مِثْلُهُ - tirik, يُقَارِبُهُ - unga teng keladigan... - إِلَّا مُمْلِكًا - faqat Mumlikdan boshqa (ya'ni, Hishom ibn Abdulmalik), أَبُو أُمِّهِ - ya'ni Hishomning bobosi, أَبُوهُ - maqtalayotgan kishining otasi.

"dagi birikma olmosh Mumlikka tegishli, أَبُوهُ esa maqtalayotgan kishini bildiradi. أَبُوهُ mubtado, أَبُوهُ xabar, حَيٌّ izohlovchi, مِثْلُهُ esa izohlanmish. Ko'rib turganimizdek, baytdagi grammatik bo'laklar joylashuvi murakkab va bir eshitganda ma'noni anglash qiyin.

B) Majoz va kinoyalar noto'g'ri qo'llanib, undan ko'zlangan maqsadni anglab bo'lmasligi natijasida kelib chiqadigan chigallik "ma'noviy chigallik" deyiladi. Masalan,

نَشَرَ الْمَلِكُ السِّنَّةَ فِي الْمَدِينَةِ

Podshoh shaharga "til"larini tarqatdi.

Bu gapda "josus" ma'nosini ifodalash uchun "til" emas "ko'z" so'zini tanlash kerak edi: نَشَرَ الْمَلِكُ عَيُونَهُ فِي الْمَدِينَةِ

Negaki, "til" so'zi gaplashadigan til ma'nosida ishlatiladi. Qur'oni Karimda bunga misol bor:

* وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رُسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ *

Qaysiki Payg'ambarni yuborgan bo'lsak, bayon qilib berishi uchun o'z qavmi tili ila yuborganmiz.

Shuni aytib o'tish lozimki, yuqoridagi misolning o'zbek tilidagi variantida "quloq" so'zi ishlatiladi.

So'zlovchi fasohati - qanday mavzuda bo'lmasin fasohatli kalom bilan o'z fikrini bayon qilib bera olish, nutqida yuqorida sanab o'tilgan so'z va gap fasohatiga rioya qilish qobiliyati notiq fasohati hisoblanadi.

Balog'at - lug'atda "balog'at" so'zi "الْوُصُولُ", "النَّهَاجَةُ" - "etish, oxiriga yetish" ma'nolariga ega. Tilshunoslikda esa nutqdan ko'zlangan yetuk darajadagi ma'noni to'g'ri fasohat bilan yetkazishga aytiladi. Unda har bir gap munosib o'rinda keladi va eshitgan ko'ngillarga yaxshi ta'sir qiladi. "Balog'at" atamasi nutq va notiqqa nisbatan ishlatiladi.

1. Nutq balog'ati.

Nutqning fasohatli bo'lishi bilan bir qatorda holat taqozosiga ham mos kelishi. Balog'atli kalom - mazmunan aniq bo'lgan, iborasi fasih bo'lgan, aytilayotgan o'rni va tinglovchilarga munosib bo'lgan kalomdir.

Balog'atning 2 chegarasi bor:

- a) Eng yuqori darajasi. Bu-so'z bilan ojiz qoldirish darajasi.
- b) Eng pastki darajasi. Bu - agar undan ham pastroq darajaga tushilsa, balog'at sohiblari nazdida "hayvonlar tovushi" darajasiga tushib qol inadigan daraja.

Ushbu 2 chegara o'rtasida ko'pgina darajalar bo'lib, ular so'zga husn bag'ishlaydigan jihatlarining ko'lami va sifatiga bog'liq.

Nutqdagi balog'atda fasohat shartlariga rioya qilish bilan bir vaqtda quyidagi jihatlariga ham e'tibor qaratiladi.

A) Hol. U "maqom" ham deyilib, gapiruvchiga o'z iborasini muayyan bir suratda bayon qilishga undaydigan omil.

B) "Al-muqtazho". Uni "holga yarasha e'tibor" ham deyiladi. U nutq bayon qilinadigan maxsus surat degani. Masalan madh (maqtov), oshirib gapirishga chorlaydigan hol. Yoki eshituvchining zakovati. Bu qisqa suratda bayon qilishga chorlovchi hol. Madh va zakovatning har ikkisi - hol. Oshirib va qisqa qilib gapirish - taqozo. Gapni uzun yoki qisqa so'zlash vaziyatga muvofiq kelish deyiladi.

2. Notiq balog'ati. Har qanday maqsadni ifodalash bo'lmasin, o'z fikrini balog'atli nutq bilan bayon etish qobiliyati.

Har bir balog'atli notiq fasohatli bo'ladi, lekin fasohatli larning hammasi ham balog'atli emas.

Nutqdagi nomutanosiblik uni talaffuz qilish bilan, morfologik qiyosga zid kelishi sarfga qiyoslash bilan, sintaktik jihatdan nuqsonli yoki lafziy chigal bo'lishi nahv bilan, so'zning "begonaligi" arab tilidan yaxshi xabardor bo'lish bilan hamda ma'noviy chigallik esa bayon qilish orqali ma'lum bo'ladi.

Balog'at tolibi tilni, sarf va nahvni yaxshi bilishi hamda arab tilidan xabardor bo'lishi kerak. Balog'atning elementlariga quyidagilar kiradi: lafz, ma'no, shuningdek, so'zlarni ta'kid, ta'sir va husn jihatdan kuchli joylashtirish, so'ng nutqning vaqti, o'rni, mavzusiga ko'ra, tinglovchilar holatiga, hukmronlik qilib turgan kayfiyat e'tiboriga ko'ra so'zlarni va uslubni tanlashdagi sinchkovlik.

Mavzuga xulosa yasasak, balog'atli nutq bu siyqasi chiqqan so'zlar yoki bozor doirasidagi suhbat emas, balki, har tomonlama tanlangan kalomdir. U tuzilish jihatdan mukammal jummlalar, qolipiga ko'ra eng maqbul iboralar bo'lib, chiroyli, tushunarli va kuchli ma'nolarni o'zida

mujassam etadi. Balog'atli nutqda gapning eshituvchi holiga, kayfiyatiga va aql darajasiga ahamiyat beriladi. Kalom ustalari bu to'g'rida " لكل مقام مقال " - har maqomning kalomi bor, deyishgan. Tilshunos olimlar balog'atni ta'riflab u haqda shunday deyishgan:

" البلاغة مطابقة الكلام لمقتضىيات الحال "

" Balog'at - bu kalomning holat taqozosiga muvofiq kelmog'idir."

Nazorat uchun savollar:

1. "Fasohat" so'zining lug'aviy va istilohiy ma'nolarini aytib bering.
2. Nutqi ravon kishiga nisbatan qanday ibora ishlatiladi?
3. Harflarning o'zaro nomutanosibligi deb nimaga aytiladi?
4. So'zning qiyosga xilof kelishi deganda nima nazarda tutiladi?
5. So'zlarning begonaligi deb nimaga aytiladi?
6. Gapdagi fasohatning nechta sifati bor?
7. Gapdagi nomutanosiblik deb nimaga aytiladi?
8. Gapning chigal bo'lishiga misol keltiring.
9. "Lafziy chigallik" nima?
10. "Ma'noviy chigallik" nima?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Notiq balog'atiga misollar topish.
2. So'zlovchi fasohatiga misollar topish.

Asosiy adabiyotlar:

1. Aliy Jorim, Mustafo Amin. *Al-balag'a al-vodiha. Al-bayan va-l-ma'an va-l-badi'. Al-Qahira. 1999.*
2. Hamid Avni. *Al-minhaj al-vodih li-l-balag'a. Al-Qahira. 1953.*

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ibn Komil Abdurrahmon. *Balog'a usmoniyya. Istanbul. 1309 h.*
2. القرآن الكريم. - موسكو. 1412- م 576 ص.

Mavzu № 14. Bayon ilmi.

Darsning maqsadi:

1. Talabalarni bayon ilmi bilan tanishtirish, ularda bayon ilmining arkonlari bo'lmish majozni nutqda qo'llay olish ko'nikmasini hosil qilish.
2. Talabalarga majozni mursal va majozni murakkabning turlari haqida to'liq ma'lumot berish.

Asosiy savollar:

1. Majoz
2. Majoz mursal
3. Murakkab majoz

Tayanch so'z va iboralar:

Majoz, ko'chma ma'no, istiora, kinoya (metonimiya), sinekdoxa, ramz, majozni mursal, murakkab majoz, aqliy majoz.

Majoz - bu so'zni ma'lum bir maqsadda o'z ma'nosidan boshqa bir ma'noda, ko'chma ma'noda ishlatishdir. So'zning ko'chma ma'nosi doim matn ichida, u bog'lanib kelayotgan boshqa so'z orqali anglashiladi. So'zning matndan tashqarida anglatgan ma'nosi esa so'zning o'z ma'nosi hisoblanadi. Masalan:

فلان يتكلم بالدرر - *Falonchi durlar bilan so'zlaydi.*

Ushbu jumladagi "durlar" so'zi ko'chma ma'noda kelgan, buning isboti gap tarkibidagi "so'zlaydi" lafzidir. Bundan "falonchi fasohatli so'zlar bilan - durdonalar bilan so'zlaydi" ma'nosi kelib chiqadi. Boshqacha aytsak, durlar so'zini o'z ma'nosida tushunishimizga "so'zlaydi" lafzi mone'lik qiladi. Bu o'rinda so'zning ko'chma ma'noda tushunilishiga uning o'z ma'nosi va matndan kelib chiqib anglashilayotgan ma'no (durdek chiroyli so'zlar) orasidagi aloqadorlik asos bo'lmoqda. Demak, so'zning ko'chma ma'noda ishlatilishiga uning o'z ma'nosi bilan ko'chma ma'nosi o'rtasida biror bog'liqlik, o'xshashlik, aloqadorlik bo'lishi shart qilib qo'yiladi.

Shu jihatdan qaralsa, istiora, kinoya (metonimiya), sinekdoxa, ramz kabilar majozning turli asoslarga tayanuvchi navlaridir.

يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ

"Panjalarini quloqlariga tiqib..." (*Baqara, 19*)

الأصابع (barmoqlar) so'zi o'z ma'nosida kelmagan, u الأنملة (barmoq uchi) ma'nosida kelgan. Bu ikki so'z o'rtasidagi aloqa biri ikkinchisining bir qismi ekanligidir. Yuqorida aytib o'tilganidek, so'zni o'z ma'nosida

tushunishga mone'lik qiluvchi signal ba'zan gap tarkibidagi bir so'z bo'lib kelishi, ba'zan esa matn mazmunidan anglashilgan holat bo'lib kelishi mumkin. Bu oyatdagi signal vazifasini holat ifoda etgan. Ya'ni butun barmoqning kirgizib bo'lmasligidan kelib chiqib, الأصابع so'zini ko'chma ma'noda ekanini bilib olamiz.

Agar majoz (birinchi misoldagidek) so'zning haqiqiy va ko'chma ma'nosidagi o'xshashlikka asoslangan bo'lsa "istiora" deyiladi. Aks holda, ikkinchi misoldagi kabi majoz mursal deyiladi.

Majoz mursal.

Majozda so'zning o'z ma'nosi va ko'chma ma'nosi o'rtasidagi aloqaning turiga ko'ra majozning quyidagi turlari mavjud, ularni batafsil ko'rib chiqamiz.

1. Sababiya (السببية). U bir narsaning butunlay bir boshqa narsa ta'sirida yuzaga chiqqani haqidagi ma'noni o'z ichiga olgan majozdir. Masalan,

- عظمت يد فلان عندي

Falorchining qo'li mening huzurimda buyukdir, ya'ni qo'li sababli menga yetgan in'omlari buyukdir.

Chorva yomg'irni yedi - أكلت الماشية الغيث

ya'ni yomg'ir sababli unib chiqqan o'simliklarni, deyish nazarda tutilgan.

Majozning bunday turida ko'chma ma'nodagi so'z boshqa bir narsa sababli yuzaga chiqqan bo'lishi, lekin o'sha narsa biror vosita ta'sirida majburiy ravishda yuzaga chiqmagan bo'lishi kerak.

Masalan, qish davomida hovlidagi daraxtlarni yoqdim, deyish mumkin. Lekin boltani yoqdim deyilmaydi.

2. Sababchining ifodalash. Bunda bir narsa boshqa bir narsa sababli vujudga keladi, gapda esa uning o'rniga sababchi narsa majoziy ma'noda ishlatiladi.

Osmondan sizga rizq tushuradigan zotdir. (G'ofir, 13) وَيَنْزِلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا

ya'ni rizqqa sabab bo'luvchi yomg'irni yog'diradi. قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لُبَاسًا

Ziynat libosini nozil qildik. (A'rof, 26) Ziyinat libosini nozil qildik. (A'rof, 26)

Balki uning sababini, ya'ni suvni tushirgan. وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ

Va azob (sababchisi)dan chetlan. (Muddassir, 5) O'tdan qo'rqinglar. (Baqara, 24)

فاتقوا النارَ

Do'zaxni lozim qiluvchi qaysarlikdan qo'rqinglar.

3. Butundan qism. الجزئية. Majozning bunday turida biror narsani uning bir qismi yordamida ifodalanadi.

أرسلت العيون لتطلع علي أحوال العدو

Dushmannig holidan xabar olish uchun ko'zlar yuborildi, ya'ni josuslar.

Undan o'zga har bir narsa halok bo'lguvchidir - كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ. (Qasos, 88)

"Uning yuzi" so'zi majoziy ma'noda bo'lib, bundan uning o'zi nazarda tutilgan.

Unga mo'min qulni ozod qilish. (Niso, 92) فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ

Bu yerdagi bo'yin so'zi majoziy ma'noda bo'lib, odatda biron narsani ozod qilganda bo'ynidagi ip yechib erkinlikka qo'yib yuboriladi.

4. Qism o'rnida butunni ishlatish. (الكلية).

Bu majoz oldingi majozning aksi bo'lib, unda bir narsani o'sha narsaning biror qismini ko'zda tutib ishlatiladi.

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا

Erkak o'g'ri va ayol o'g'rilarning qo'llarini kesinglar (Moida, 38).

Arab tilida يَد (qo'l) so'z barmoq uchidan yelkagacha bo'lgan a'zoni anglatadi. Bu oyatda ushbu so'z رسغ (bilak) ma'nosida majoziy qo'llangan.

وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ

Agar ularni ko'rsang, jismlari seni ajablantirur. (Munofiqlar, 4)

Jismlari so'zi yuzlari ma'nosini ifodalaydi.

5. (narsaning oldingi holatini hozirgi holati ma'nosida ishlatish) اعتبار ما كان

Va yetimlarga o'z mollarini beringlar (Niso, 2) وَأَتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ

"Etim" so'z arab tilida yosh bolaga nisbatan ishlatiladi. Ulg'ayganda ularni yetim deyilmaydi. Oyatda ularning ilgari - yetimlik holati nazarda tutilgan.

يلبس المصريون القطن الذي ينتجونه

Misrliklar o'zlari ishlab chiqaradigan paxtani kiyadilar.

Bu misolda ham paxta so'zi orqali paxtadan tayyorlangan kiyim nazarda tutilgan.

6. Narsaning kelgusidagi holatini uning hozirgi holati ma'nosida ishlatish. (اعتبار ما يكون)

Majozning bu turida esa narsaning keyingi holati majoziy ma'noda ishlatiladi. Masalan:

إني أراي أعصِرُ خَمْرًا

Men tushumda sharob ko'tarib yuribman (Yusuf, 36)

Bu oyatda uzum so'zi o'rniga خمر so'zi keltirildi. Bu esa uzumning siqishdan keyingi holatidir.

إِنَّكَ إِن تَذَرَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلْهُوْا إِلَّا فَاغْرًا كَفَّارًا

Albatta, sen ularni tek qo'ysang, bandalaringni adashtirurlar va fojiru kofirlardan boshqa tug'maslar. (Nuh, 27)

Bola fojir bo'lib tug'ilmaydi, balki keyinchalik ularning ichida o'sganligi sababli fojir bo'lishi mumkin ekani e'tiborga olingan. Ko'rib turganimizdek, majozning bu turida o'zning haqiqiy va koo'ma ma'nosi o'rtasidagi aloqa uning keyingi holati e'tiboriga asoslangan.

7. المحلية - Bunda majoziy ma'noda ishlatilayotgan so'zning o'z ma'nosi joyni bildiradi. Matnga ko'ra esa o'sha joydagi narsa ma'nosida qo'llanadi. Masalan:

مَجْلِسٌ ذَلِكَ قَرَرٌ - *Majlis shunga qaror qildi.* Majlisdagilar qaror qildi ma'nosida.

جَرَى النِّيلُ - *Nil oqdi.* Nildagi suv nazarda tutilgan.

Endi majozning shu turiga mansub murakkabroq misollarni ko'ramiz: يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ

Tillari bilan dillarida yo'q narsani aytadilar. (Oli Imron, 167).

Ya'ni tillari bilan, og'izlaridagi tillari bilan.

وَقَرُشٌ مَرْقُوعَةٌ - *Baland - baland ko'rpachalardadir. (Voqea, 34)*

Ya'ni ayollari⁹ ma'nosida.

وَأَسْأَلَ الْقَرْيَةَ - *Biz bo'lgan shahardan so'ra. (Yusuf, 82)*

Qishloq aholisi ko'zda tutilgan.

8. الْحَالِيَّةُ - majozning bu turi yuqoridagisining aksi bo'lib, ko'chma ma'nodagi so'zdan joy ma'nosi tushuniladi. Masalan:

فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

Allohning rahmatidadirlar. Ular unda abadiy qolurlar. (Oli Imron, 107)

"Rahmat" so'zi majoziy ma'noda jannatni ifodalagan. Chunki, jannat Allohning rahmati tushadigan joy.

خُدُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ

Har bir ibodat cho'g'ida o'z ziynatingizni oling. (A'rof, 31)

"Ziynatingiz"dan murod "libosingiz"dir, negaki libos ziynat beriladigan "joy" hisoblanadi.

Majoz qo'llanishining yuqorida sanab o'tilgandan tashqari ham bir qancha turlari bor bo'lib, ularni ajratish nozik masala bo'lgani uchun alohida ko'rib chiqamiz.

1. علاقة الآلية - Bir narsaning boshqa narsaga ta'sir qilishda vosita bo'lishini anglatadi. Masalan:

وَأَجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ

Va menga keyin kelguvchilar ichida sodiq maqtovlar bo'ladigan qilgin. (Shuaro, 84)

⁹ Buning dalili Alloh taoloning quyidagi: إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنِشَاءً - *darvoqe'*, biz ularni daf'atan paydo qildik. (Voqia 35) oyatidir.

Til zikr qilish - so'zlash vositasi bo'lgani uchun "لِسَانَ صِدْقٍ" (rostgo'ylik tili) iborasidan "يُكْرِمُ صَادِقٌ" (rostgo'y zikr) mazmuni anglashiladi.

2. (الْمَرْوِيَّةُ) Bir narsaning mavjud bo'lishi uchun boshqasining mavjud bo'lishi shart qilingan bo'ladi. Ana shu ikkinchi narsa birinchi narsaning o'rnida majoz tarzida qo'llanadi. Masalan:

مَلَأَتِ الشَّمْسُ الْمَكَانَ - *Quyosh falon yerni to'ldirdi.*

ya'ni Quyoshning nuri to'ldirdi. Quyosh nurning paydo bo'lishiga sabab bo'lgani uchun uning o'rnida ko'chma ma'noda ishlatildi.

3. (علاقة الإطلاقي) - Majozda qo'llanayotgan so'zning matndagi ma'noda uning hammasi yoki ba'zisi bilan cheklanishdan xoli bo'ladi. Masalan:

فَعَقَرُوا النَّاقَةَ - *Bas tuyani so'ydilar. (A'rof, 77)*

Tuyani Solih (a.s) ning qavmidan bo'lgan faqat bir kishi¹⁰ so'yan. Lekin ularning hammasi shunga kelishgani uchun so'yan kishi bilan bir xil mavqeda bo'ladi.

4. علاقة العموم - majozning bunday turida muayyan bir narsa o'rnida umumiy so'zni ishlatiladi. Masalan:

وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ (Shuaro, 224)

Bu yerda barcha shoirlar nazarda tutilmagan.

وَكَذَّبَ بِهٖ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ - *Qavming uni yolg'onga chiqardi, holbuki u haqdir. (An'om, 66)*

Bu yerda qavmning hammasi emas, faqat ayrimlari iroda qilingan. Chunki qavm orasida musulmonlarning eng afzallari ham bor.

الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ

Ularga kishilar: "Albatta, odamlar sizga qarshi kuch to'pladilar, ulardan qo'rqinglar" deganda, iymonlari ziyoda bo'ldi. (Oli Imron, 173)

Bu oyatda ham "odamlar"da murod ularning hammasi emas, balki bir kishi - Na'im ibn Mas'ud al Ashja'iy nazarda tutilgan.

5. علاقة الخصوص - majozning bunday turda umumiy narsalar o'rnida maxsus narsa ishlatiladi.

عَلِمْتُ نَفْسٌ - *Har bir jon nima hozirlanganini biladi. (Takvir, 14)*

Har bir nafs ma'nosida.

وَحُضِّتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا

O'zingizdan oldingilar nasibalari ila maza qilganlaridek siz ham o'z nasibangiz ila maza qildingiz. (Tavba, 69)

Ushbu oyatda ko'plik nisbiy olmoshi o'rnida birlikdagi varianti qo'llanishiga dalil bor. Bu yerdagi الذي nisbiy olmoshi ma'nosida. Bu undan keyingi fe'lining ko'plikda ekani bilan ham ko'rinib turibdi.

¹⁰ Samud qavmidan bo'lgan Qudor imli kishi.

يا أيها النبي ائق الله و لا تطع الكافرين

Ey Nabi! Allohga taqvo qil va kofiru munofiq'larga itoat etma.
(Ahzob, 1)

Ushbu oyati karimadagi murojaat Nabiy s.a.v.ga qaratilgan bo'lsa ham, barcha odamlarga tegishlidir.

6. علاقة البدلية - ushbu majoz turida bir so'z o'rnida o'sha ma'noni beruvchi boshqa bir so'z ishlatiladi yoki bir gap o'rnida boshqa bir gap ishlatiladi. Masalan:

فإذا قضيت الصلاة

Bas namoz tugaganidan so'ng yer yuzi bo'ylab tarqaling. (Jum'a, 10)

Ya'ni ado qilganingizda ma'nosi bilan bir xil.

7. علاقة المبدلية - u bir narsa o'rnida boshqa narsaning kelishidir. Misol uchun "اكلت ثم زيد" - Zaydning qonini yedim deb, uning (diyasini) ko'zda tutishi shunga misol.

8. علاقة الزيادة - majozning ushbu turida so'zning lafzi ishlatilib, ma'nosi ko'zlanmaydi. Masalan:

ليس كمثله شيء - U zotga o'xshash hech narsa yo'qdir. (Shuaro, 11)

Nahvchilar bu oyatdagi كمثل lafzi haqida 2 xil fikr bildiradi:

a) مثل so'zi zoida bo'lib, ليس كمثل ma'nosida.

b) ك مثل zoida bo'lib kelgan, ليس so'zi ning xabaridir. Ibn Jinniy va Sayrofiyning fikricha, harfni ziyoda qilib so'zlash ismni ziyoda qilishdan yengilroq.

Murakkab majoz - ko'chma ma'noda kelayotgan, haqiqiy ma'nosi bilan aloqadorligi o'xshashlik asosiga bo'lmagan jumla majoz "murakkab majoz" hisoblanadi. Buni osonroq tushunish uchun shuni aytish mumkinki, biz shu paytgacha o'rgangan majoz turlarida faqat bitta so'z majoziy ma'noda kelgan bo'lsa, murakkab majozda esa so'z birikmasi yoki gap ko'chma ma'noda keladi. Masalan:

مَا لِي لَا أَرَى الْهُدُودَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَابِرِينَ

Va qushlarni tekshirdida: "Nega Hudhudni ko'rmayotirman yoki g'oyiblardan bo'ldimi?" (Naml, 20)

Ushbu oyati karimadagi مَا لِي (menga nima bo'ldi?) so'roq gapi taajjub mazmunida kelgan.

Biz murakkab majoz haqida hozircha faqat shu bilan cheklanamiz, chunki majozning ushbu turi chindan ham murakkab.

Aqliy majoz - majozning bu turi haqida ham qisqacha to'xtalib o'tishni lozim ko'rdik. Aqliy majozda so'zlovchi tomonidan gapdagi fe'lni foiliga emas boshqa so'zga nisbat beriladi. Oddiy qilib aytganda, so'zlovchi o'z nutqida ish-harakatning haqiqiy egasini - uning

bajaruvchisini emas, balki boshqa bir so'zni foil sifatida ishlatadi. Buni quyidagi misollar yordamida osongina tushunish mumkin bo'ladi:

a) عيشة راضية - Bas, u rozilik hayotidadir. (Al-haaqqo, 21)

عيشة - asli maf'ul bo'lgan so'z foil vazifasida turipti.

b) سِلٌّ مَفْعَمٌ - ... sel. Yuqoridagi uslubning teskarisi.

c) جَدَّ جَدَّة - harakati jo'sh urdi. Masdar foil vazifasida.

d) نَهَارُهُ صَائِمٌ - uning kunduzi ro'zador. Payt nomi foil vazifasida.

e) نَهْرٌ جَارٍ - oqayotgan daryo. Joy nomi foil vazifasida.

بنی الأمير المدينة - amir shaharni qurdi. Amir shahar qurilishiga sababchi bo'lgan.

وَ إِذَا تَلَّيْتُ عَلَيْهِمْ آيَاتَهُ زَادَتْهُ إِيمَانًا

Oyatlari tilovat etilsa, iymonlarini ziyoda qiluvchi. (Anfol, 2)

Ularning iymonini Alloh oyatlarni sabab qilib ziyoda qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Majoz deb nimaga aytiladi?
2. So'zning ko'chma ma'nosi deganda nimani tushunasiz?
3. Murakkab majoz deb nimaga aytiladi?
4. Aqliy majozni qanday tushunasiz?
5. Majozning turlarini aytib bering.
6. So'zning lafzi ishlatilib, ma'nosi ko'zlanmaydi majoz qanday ataladi?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Qur'oni karimdan majoz turlari qo'llangan oyatlarni to'plash.
2. Alishar Navoiy she'rlaridan majoz qo'llangan baytlarni topish.

Asosiy adabiyotlar:

1. Aliy Jorim, Mustafo Amin. Al-balag'a al-vodiha. Al-bayan va-l-ma'an va-l-badi'. Al-Qahira. 1999.
2. Hamid Avni. Al-minhaj al-vodih li-l-balag'a. Al-Qahira. 1953.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ibn Komil Abdurrahmon Balog'a usmoniyya. Istanbul. 1309 h.
2. القرآن الكريم. - موسكو. 1412-م 576 ص.

Mavzu № 15. Kinoya va tashbeh.

Darsning maqsadi:

1. Talabalarni bayon ilmi bilan tanishtirish, ularga bayon ilmining arkonlari bo'lmish kinoya, tashbeh va ularning turlari haqida to'liq ma'lumot berish.

Asosiy savollar:

1. Kinoya va uning qismlari.
2. Kinoya vositalari
3. Tashbeh va uning arkonlari
4. Tashbehning qismlari

Tayanch so'z va iboralar:

Tashbeh, kinoya vositalari, talveh, murakkab kinoya, imo va ishora, ta'riz, tashbehi muakkad, tashbehi mursal, istiora, kinoya (metonimiya), sinekdoxa, ramz.

Kinoya majozning bir turi bo'lib, so'z yoki birikmani asl ma'nosidan boshqa, teskari ma'noda qo'llash demakdir. Kinoya o'xshatish ob'ektisiz ham namoyon bo'lishi mumkin. Ba'zan kinoyani ifodalash uchun ohangni o'zgartirish kifoya qiladi. Kinoya tilning barcha sathlarida (tovush, intonatsiya, so'z, jumla va hokazo) ifodalanishi mumkin. Kinoya nafaqat so'zni teskari ma'noda qo'llash, balki jumlaning kinoyaviy ma'no ifodalaydigan tartibda tuzish va shunga mos ohang yordamida ham yuzaga chiqarilishi mumkin.

Kinoyada iboraning o'z ma'nosidan qochib, boshqa zarur ma'no ko'zda tutiladi.

Kinoya 3 qismga bo'linadi:

1. Sifatni ifodalash uchun aytilayotgan kinoya. Masalan, Xansoning ushbu bayti:

طويل النجاد رفيع العماد كثير الرماد إذا ما شتا

Bu yerda طويل النجاد (qilichining qini uzun) dan طويل القامة ma'nosi ko'zda tutilgan.

(و لا تجعل يدك مغلولة إليّ عنقك و لا تبسطها كل البسط فتقعد ملوما محسورا)

Bu oyatda ikkita kinoya bor. Birinchisi: *و لا تجعل يدك مغلولة إليّ عنقك*, ya'ni bu yerda baxillik sifati nazarda tutilmoqda. Chunki qo'li bo'yniga bog'langan odam qo'lini pullariga cho'zmaydi. Ikkinchisi: *و لا تبسطها كل البسط*, ya'ni bu yerdagi sifat isrofdir. Chunki qo'li judayam ochiq insonning puli qolmaydi. Quydagi she'r Bani Qays bin Sa'laba shoirilaridan biriga tegishli:

نأسو بأموالنا آثار أيدينا

شعث مفارقنا، تغلي مرجلنا

bu gapdagi sifat jiddu jahd va qattqlikdir. Chunki to'zigan va chang bosgan soch egalari ziynatga hursand bo'lmaydi, sochlarini tartibga keltirish ularni umuman qiziqitirmaydi.

Iyliyo Abu Mozi:

إن شر النفوس في الأرض نفس تتمني قبل الرحيل الرحيل
و تري الشوك في الورود و تعمي أن تري فوقها الندى إكليلا

Yerdagi eng yomon jon bu o'limi kelmay o'lgisi kelgan insondir, Gulda tikonni ko'rib, gultojday shudringni ko'rmagan notavondir.

bu gapdagi kinoya pessimizmdir. Chunki pessimist gulga qaraganda uning tikonini ko'radi, lekin uni bezab turgan shudring tomchilarini ko'rmaydi. Bu yerdagi "eng yomon" odam dunyoga yomon nazar bilan qaraydigan odamd.

2. Nisbat berishni ifodalaydigan kinoya.

Abu Nuvvos aytadi:

فما جازه جود و لا حل دونه و لكن يسير الجود حيث يسير
Sahovat undan o'tmagay va na ortda qolmaydir,
U qayda yursa sahovat uning bilan yurgaydir.

Bu yerdagi "sahiylik" sifatini maqtalayotgan kishiga to'g'ridan to'g'ri nisbat berilmayapti, balki unga bog'liq bitta narsaga nisbat berilyapti, u ham bo'lsa o'sha kishi sayr qiladigan joydir. U qarda bo'lsa saxovat ham o'sha joyda yuradi. Mana shu she'r nisbatli kinoyaga misol bo'la oladi.

- المجد بين ثوبيه، و الكرم تحت رداءه

Ulug'vorlik uning ikki kiyimi orasida, karamlik esa uning to'ni ostida.

Bu yerda ulug'likka nisbat berilyapti, karamlik esa mana shu ulug'likka tegishlidir.

3. Kinoya qilinayotgan so'z sifatni ham, nisbatni ham bildirmaydi, balki sifatlanmishdan kinoya qilinayotgan bo'ladi. Masalan:

الضاربين بكل أبيض مخذم و الطاعنين مجامع الأضغان

Qilichlari bilan ururlar, yuraklarga sancharlar...

Shoir bu yerda ikkita maqtalayotgan kishining vasfini ular urush payti yuraklarni titratadi, deb keltirmoqda. Shoir "yuraklar" so'zini ishlatmasdan boshqa so'zni, ya'ni مجامع الأضغان ni ishlatgan. Chunki yuraklar nafrat, hasad va hokazolarni o'zida jamlovchi hisoblanadi. Shu sabab bu kinoya sifatlanmishdan kinoya hisoblanadi.

Kinoyaning ushbu turiga yana misollar:

(و حملناه علي ذات الواح و دسر)

Uni (No'hni) esa taxtayu mixlar egasida (ya'ni taxtalar va mixlardan yasalgan bir kemada) ko'tardik. (Qamar, 13)

Bu yerda narsaning o'zi haqida vasf qilish usuli bilan kinoya qilinmoqda.

(ذات الواح و دسر) ya'ni to'fon paytida Nuh (a.s) va u bilan birga iymon keltirganlarni ko'targan "kema"dir.

Nabig'odan she'r:

و ليل افاصيه بطيء الكواكب
و ليس الذي يرعي النجوم بآيب
كليني لهم يا أميمة ناصيب
تطاول حتى قلت ليس بنقض

Qo'y meni, Ey Umayma botgan g'amimga

Yulduzlar sekinligidan tun meni azoblaydi

Tun uzayib hatto dedim: "yulduzlarni haydaydigan qaytmaydi"

(yulduzlarni haydaydigan) deya subhga kinoya qilingan. Chunki subh tun yulduzlarini yo'qlikka haydaydi.

Kinoyada vositalar ko'payib ketsa, talveh (signal berish) deb nomlanadi. Xuddi كثير الرماد (kuli ko'p) deb "karamli" kinoya. Kulning ko'p bo'lishi uchun ko'p olov kerak, ko'p yonishdan esa ko'p taom va nonning ko'pligi kelib chiqadi, ularning ko'pligi ko'p yeyuvchini talab qiladi, natijada esa mehmonlarning ko'payishi kelib chiqadi, mehmonlarning ko'pligi sahovatdan darak beradi. Demak, bunday o'ziga xos murakkab kinoya "talveh" deyiladi.

Kinoyada vositalar kamayib yashirinib qolsa, ramz deb nomlanadi. Xuddi سمين الرخو ga o'xshab, ya'ni "ahmoq, tentak, galvars" degani.

Kinoyada vositalar kamayib, yo'q bo'lib ketsa va nimaligi ma'lum bo'lsa, imo va ishora deyiladi.

أو ما رأيت المجد ألقى رحله
في آل طلحة ثم لم يتحول

ko'rmadingmi buyuklikni Talha ahliga qo'nim topgan-u ko'chmagan

Ularning buyukligi haqida kinoya qilinmoqda.

Yana kinoyaning kontekstga qarab tushuniladigani bor, u "ta'riz" deb aytiladi, ya'ni biron gapni norozilik sifatida aytiladi. Masalan odamlarga zarari tegadigan odamga quyidagi gapni aytganingdek,

خير الناس من ينفعهم

Tashbeh so'zi lug'atda "o'xshatish" ma'nosini anglatadi. U bir narsani u bilan mushtarak sifatga ega bo'lgan boshqa narsaga o'xshatishdir. Bunda o'xshatilayotgan so'z "mushabbah", qiyoslanayotgan so'z "mushabbah bihi" deyilsa, o'xshatish ob'ektini "vajhu shibh" deyiladi. Shuningdek tashbehda ك va boshqa yuklamalar o'xshatish uchun vosita hisoblanadi. Ayrim adabiyotlarda bu "vositai tashbeh" deb ataladi¹¹. Masalan:

ilm hidoyatda nurdekdir - العلم كالنور في الهداية

Ushbu misolda العلم so'zi mushabbah, mushabbah bihi, الهداية vajhu shibh (ya'ni hidoyat - to'g'ri yo'lda nurga o'xshatilgan), ك esa tashbeh yuklamasidir.

و هي تجري بهم في موج كالجبال

Kema ularni tog'lardek to'lqinlar orasida olib ketar ekan, ... (Hud, 42)

To'lqin va tog'lar o'rtasidagi o'xshashlik balandlik va kattalik sifatidadir.

Tashbehning arkonlari 4 ta: mushabbah, mushabbah bihi, (bu ikkalasi tashbehning ikki tarafi deyiladi), o'xshatish ob'ekti (o'xshatila-yotgn ikki narsaning o'xshash jihati) va o'xshatish vositasi.

Tashbeh yuklamasi o'xshatish ma'nosini ifodalovchi lafz bo'lib, bunga ك va shu ma'nodagi so'zlardir. Bunga ismlardan مثل ... شبه va ك ... يماثل, يشبه, يضارع, يحاكي fe'llardan kiradi.

ك dan keyin mushabbah bihi keladi, ك dan keyin esa mushabbahning o'zi keladi.

كان الوقت سيف

الوقت كالسيف - vaqt qilich kabi

كان ning xabari tub so'z bo'lganda tashbehni, yasama so'z bo'lganda esa shakni ifodalaydi. Masalan: كانت فاهم - Go'yoki sen tushungandeksan.

Ba'zan tashbeh mazmunida fe'llar ham ishlatiladi.

إذا رأيتهم حسبتهم أولوا متئورا

Ularni ko'rgan vaqtingizda sohib yuborilgan marvaridlarmi, deb o'ylarsiz. (Inson, 19)

Agar o'xshatish vositasi vazifasini bajarayotgan yuklama yoki so'z hamda o'zshatish ob'ekti gapda tushib qolgan bo'lsa, u balog'atli tashbeh hisoblanadi. Masalan: وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا - Kechani (o'z qorong'usi bilan barcha narsani yashirib turadigan) libos qildik. (Naba', 10)

Ya'ni tunni "bekitish", "sitr qilish" borasida libosga o'xshatildi. Bu o'xshatish balog'atli tashbeh hisoblanib, mushabbahni mushabbah bihining aynan o'zi ekanini ta'kidlaydi. Bu uslubga mushabbah bihini mushabbahga izofa qilish ham kiradi.

ثوب الرياء - riyo to'ni (الرياء كالثوب) ma'nosida. (Masalan, "falonchi riyo to'nini kiydi" kabi misolda).

Yoki mushabbah bihining mushabbahga hol bo'lib kelishi ham balog'atli tashbehga kiradi. Masalan:

سك كالماء لجينا

Ali sherdek na'ra tortdi.

Tashbehning qismlari. Tashbeh o'xshatish ob'ektiga ko'ra 2 qismga bo'linadi:

¹¹Qurbonov D. Adabiyotshunoslik lug'ati. -T., 2010.

1. Tamsil (misol keltirish), bunday o'xshatishda son e'tiborga olinmaydi.

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظِلْمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ

Bu oyatda hidoyatga zalolatni sotib olgan, o'zlaridagi ozgina narsaga aldanib, iymon va hidoyatni tark etganlarning holi olov yoqib, olov alanga olib atrofni yoritgan kishining holiga o'xshatilgan, so'ng hech qancha turmay olov o'chib qolgach, yana zulmatga qaytib u hech narsani ko'rolmaydi. Tashbeh vositasi مَثَل so'zidir, esa sabablar yo'qolgani tufayli muvaffaqiyatsizlik kutilayotganiga qaramay, biror narsaning sodir bo'lishini umid qilishlikdir.

2. G'ayri tamsil yuqoridagi tashbehning aksi bo'lib, unga quyidagi baytni misol keltirish mumkin:

هو بحر السماح و الجود فازدد منه قريبا تزد من الفقر بعدا

U saxovat dengizidir. Unga yaqinlash, faqirlikdan uzoqlashasan.

Buhturiy maqtayotgan shaxsini saxovat va qo'li ochilikda dengizga o'xshatgan. Odamlarga faqirlikdan uzoqlashish uchun unga yaqin bo'lishni nasihat qilgan. Bu yerda o'xshatish ob'ekti "mufrad" (yakka so'z) deyiladi. Uning mufradligi mushtarak sifatning ko'p sonli bo'lishiga to'sqinlik qilmaydi. Bunday tashbeh "g'ayri tamsil" deyiladi.

Tashbeh o'xshatish ob'ektining gapda kelishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. Tashbehi mufassal. Unda o'xshatish ob'ekti zikr qilinadi. Masalan:

و ثغرُه في صفاء و آدمعي كاللالي

2. Tashbehi mujmal. Yuqoridagining aksi bo'lib, gapda o'xshatish ob'ekti tushib qolgan bo'ladi. Masalan:

النحو في الكلام كالملح في الطعام

Kalomda nahv taomdagi tuzdek.

Nahvning kalomdagi o'rni xuddi tuzning taomdagi o'rni kabi unga ta'm beradi. Demak, nahvning tuzga o'xshatilish sababi maza bag'ishlashida. Bu esa gapda aytilmagan.

Ibn Rumi bir qo'shiqdan ta'sirlanib:

فكان لذة صوته و دبيبها سينة تمشي في مفاصل نغس

Buhturiy qo'shiqchi ovozinig yoqimlilikini ta'riflab, hatto uning ovozinig lazzati odam tanasiga xuddi shirin uyqu kabi o'rmlab kirishini aytgan. Lekin baytda ovozning lazzati bilan uyqu o'rtasidagi o'xshashlik nimada ekanini keltirmagan. Bunday tashbeh "mujmal tashbeh" deyiladi.

O'xshatish vositasiga ko'ra tashbeh 2 turli bo'ladi:

1. Tashbehi muakkad (ta'kidlangan). Unda "o'xshashlik" ma'nosidagi so'z gap tarkibida bo'lmaydi:

هو بحر في الجود - *U saxovatda dengizdir*

2. Tashbehi mursal. Bunday tashbeh ishtirok etgan gapda o'xshatish vositasi ham mavjud bo'ladi. Masalan:

هو كالبحر كرما - *U saxovatda dengiz kabitir.*

Tashbeh mavzusi bular bilan cheklanib qolmaydi. Ammo biz tashbehning arab tilidagi qo'llanish usullari, darajalari haqida dastlabki bilimiga ega bo'lish uchun yetarlicha ma'lumot berishga harakat qildik. Tashbehning bayonda oddiy haqiqatdan farqi shundaki, u orqali ta'kidni, mubolag'ani kuchliroq ifodalashga imkon tug'iladi. Holatni ta'sirli bayon etish, suhbatdosh oldida voqeani chiroyli yoki hunuk qilib gavdalantirish uchun tashbeh samarali usul hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar:

1. "Mujmal tashbeh" deb nimaga aytiladi?
2. Tashbeh o'xshatish ob'ektiga ko'ra 2 qismga bo'linadi? Misollar bilan tushuntiring.
3. Tashbehning arkonlari nechta? Ularni aytib bering.
4. "Ta'riz" deb nimaga aytiladi?
5. Qanday kinoyaga "talveh" deyiladi?
6. "Ramz" deb nimaga aytiladi?
7. Kinoya nima?
8. Kinoyaning qismlarini aytib bering.

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Qur'oni karimdan kinoya turlari qo'llangan oyatlarni to'plash.
2. Alishar Navoiy she'rlaridan tashbeh va uning turlari qo'llangan baytlarni topish.

Asosiy adabiyotlar:

1. Aliy Jorim, Mustafo Amin. Al-balag'a al-vodiha. Al-bayan va-l-ma'an va-l-badi'. Al-Qahira. 1999.
2. Hamid Avni. Al-minhaj al-vodih li-l-balag'a. Al-Qahira. 1953.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ibn Komil Abdurrahmon Balog'a usmoniyya. Istanbul. 1309 h.
2. القرآن الكريم. - موسكو. 1991 م - 576 ص.

Mavzu № 16. Maoniy ilmi.

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga maoniy ilmi, uning turlari haqida batafsil ilmiy ma'lumot berish.
2. Talabalarda olgan ilmlarini amaliyotda qo'llash ko'nikmasini hosil qilish.

Asosiy savollar:

1. Xabar va insho
2. Zikr va hazf
3. So'zni oldinga yoki keyinga qo'yish
4. Ma'noni cheklash
5. So'zlarni yonma-yon yoki ajratib qo'yish
6. Qisqa, ko'p, me'yorida gapirish

Tayanch so'z va iboralar:

Maoniy ilmi, kalom, xabar, insho, zikr, hazf, ma'noni cheklash, haqiqiy qasr, izofiy qasr, cheklash, me'yorida gapirish.

Ma'nolar ilmi borasidagi izlanishlar kalomning, u qay darajada mukammal tuzilgan bo'lishidan qat'iy nazar, tinglovchilar va gapirilayotgan o'rin holatiga mos kelmasa mukammal bo'lmasligini e'tirof etadi. Holatning turlicha bo'lishi gapning shakli ham turlicha ko'rinishda o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan:

وَأَنَّا لَا تَدْرِي أَشَرٌّ أُرِيدُ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا

Ushbu oyatda "xohlamog" fe'li 2 marta ishlatilgan. Birinchi holatda majhul nisbatda, ikkinchi holatda aniq nisbatda. Bunga sabab "الخير" – yaxshilikni Allohga nisbat berib, "الشر" – yomonlik nisbatini bermaslik. Ma'nolar ilmida kalom 6 bobga bo'linadi:

1. Xabar va insho (bayon, tahrir, tuzish);
2. Zikr va hazf;
3. So'zni oldinga yoki keyinga qo'yish;
4. Ma'noni cheklash;
5. So'zlarni yonma-yon yoki ajratib qo'yish;
6. Qisqa, ko'p, me'yorida gapirish;

1. **Xabar va insho** - har bir kalom yo xabar yoki insho bo'ladi. Bularning farqi shundaki, xabarning aytuvchisi rostgo'y yoki yolg'onchi sifatiga to'g'ri keladi. Masalan: ذَهَبَ مُحَمَّدٌ - *Muhammad ketdi*, عَلِيٌّ جَالِسٌ - *Ali o'tiribdi*.

Jumlaning bu turkumida, agar undagi ma'lumot – xabar, voqelikka to'g'ri kelsa, uning aytuvchisi rostgo'y, voqelikka muvofiq kelmasa, yolg'on xabarni so'zlagan hisoblanadi.

Inshoda esa, aksincha, uning aytuvchisiga nisbatan yolg'onchilik yoki rostgo'ylik nisbati berilmaydi. Demak, o'z-o'zidan ma'lumki, bunday gap darak gap emas. Masalan: اجْلِسْ يَا عَلِي - *o'tir, ey Ali!* سَافِرٌ يَا كَرِيمُ - *safar qil, ey Muhammad!*

Har bir jumlaning 2 rukni bor:

a) Hukm qaratilayotgan so'z, ya'ni, gapda u haqda ma'lumot berilayotgan bo'ladi. Uni "مُسْتَدَّ إِلَيْهِ" ham deyiladi. U foil, noibi foil, muftado, "إِنْ" ning ismi, "كَانَ" ning ismi va "ظَنَّ وَ أَخَوَاتُهَا" ning birinchi maf'uli (to'ldiruvchisi)ga to'g'ri keladi.

b) U yordamida hukm qilinadigan bo'lak, uni "مُسْتَدَّ" deyiladi. Bunga fe'l, xabar, "كَانَ" ning xabari, fe'l vazifasini bajarayotgan masdar, ismul fe'l (fe'ldan yasalgan, masdar ma'noli ism, masalan, عَلِمَ) kiradi.

Gap tarkibidagi qolgan bo'laklar esa "مُكْمَلَاتُ الْجُمْلَةِ" ma'noni to'ldiruvchilar hisoblanadi. Masalan, "جَلَسَ زَيْدٌ الْيَوْمَ فِي الْمَنْزِلِ أَمَامَ خَالِهِ" "Bu gapda "جَلَسَ" musnad ilayhi, "زَيْدٌ" musnad bo'lib, bulardan boshqa barcha so'z bosh ma'noni to'ldirib kelgan.

Johizning fikricha xabar 3 qismga bo'linadi:

- 1) Rost. U voqelikka muvofiq deb o'ylangan va chindanam muvofiq bo'lib chiqqan xabardir.
- 2) Yolg'on. Voqelikka muvofiq keladi deb o'ylangan, aslida esa unga muvofiq bo'lmagan xabardir.
- 3) Rost ham, yolg'on ham bo'lmagan xabar:

- a) Voqelikka nomuvofiq degan o'y bilan aslida muvofiq bo'lib chiqqan xabar.
- b) Hech qanday taxminsiz ravishda voqelikka muvofiq kelib qolgan xabar.
- c) Muvofiq keladi, degan gumon bilan aslida nomuvofiq kelgan xabar.
- d) Hech qanday taxminsiz ravishda voqeaga nomuvofiq kelgan xabar.

Ibn Qutayba gapni 4 xil deb ta'riflagan. Uchtasiga rost yoki yolg'on aralashmaydi, bular buyruq, so'roq, his-hayajon. Bittasi rost yoki yolg'on sifatiga ega bo'ladi, bu esa xabardir.

Qaddomaning fikri quyidagicha:

- a) Xabar biror narsa haqida (ega haqida) ma'lumot berayotgan har qanday so'z bo'lib, u o'z ichida yolg'onlik yoki rostlik sifatiga ega bo'ladi. Agar xabarning to'g'riligiga nisbatan ishonch paydo bo'lsa, u haqiqat bo'ladi. Agar uning yolg'onligi isbotlansa, u botil hisoblanadi.

b) Javobiy xabar yoki javob. U savoldan keyin keladi. Xabarning bu turi ham o'zida rost yoki yolg'on sifatiga ega bo'lib, rostligi isbotlansa "to'g'ri", yolg'onligi isbotlansa "xato" bo'ladi.

Qaddoma rost va yolg'onni quyidagicha ta'riflaydi:

Yolg'on bu – narsa haqida u noliyiq bo'lgan ma'lumotni berish yoki narsa haqidagi u loyiq bo'lgan ma'lumotni inkor etish.

Rost bu – narsa haqida u loyiq bo'lgan ma'lumotni berish yoki narsa haqidagi u noliyiq bo'lgan ma'lumotni inkor etish.

Ibn Faris xabar haqida shunday deydi: "Tilshunoslar xabarning faqat ma'lumot berish ekani haqida gapiradilar. Xabar o'z navbatida belgi (العلم) hamdir. hamdir. اهل النظر aytdilarki, xabar bu aytuvchisini rostgo'y yoki yolg'onchiga chiqarish mumkin bo'lgan vositadir". (Demak, xabar nafaqat gapdagi ega haqida, balki o'z gapiruvchisi haqida ham ma'lumot berar ekan). Shuningdek, xabar bo'lishi shart, bo'lishi mumkin hamda bo'lishi mumkin bo'lmagan ma'lumotdan iborat bo'ladi.

النار مُخرقة - olov yonib turibdi (bo'lishi shubhasiz)
لقي الأستاذ محمّودا - ustoz Mahmudni uchratdi (bo'lishi mumkin)
حملت الجبل - tog'ni ko'tardim (bo'lishi mumkin emas)

2. Zikr va hazf - biror hukmni ifodalash iroda etilganda so'zning gap tarkibida kelishiga "zikr" deyiladi. So'zning gap ma'nosida o'z ifodasini topishiga qaramay lafzi gap tarkibida kelmasligi "hazf" deyiladi.

So'z quyidagi maqsadlarda "zikr" qilinadi:

1) Izohlashni kuchaytirish; masalan:

أولئك علي هُدي من ربهم وأولئك هم المفلحون
"اولئك" so'zini takrorlash orqali ularga najot bo'lishi muqarrar ekani anglashiladi.

2) Eshituvchida shubha qoldirmaydigan darajada ta'kidlash. Masalan:

قال القاضي:

- هل أقر زيد بأن عليه كذا؟

أجاب الشاهد:

- نعم، زيد أقر بأن عليه كذا.

Qozi aytdi: Zayd o'ziga qarshi falon aybga iqrar bo'ldimi?

Guvoh aytdi: Ha, Zayd o'ziga qarshi falon aybga iqrar bo'ldi.

Bu o'rinda guvoh tomonidan Zaydning ismi qayta takrorlanishi sud jarayonida hozir bo'lganlarda boshqa fikrga o'rin qoldirmaslikni iroda etgan.

"Hazf" qilishga undovchi omillar:

1)

إخفاء الأمر على غير المخاطب

نحو: أقبل، تزيد "عليًا"

2) Maqomning torligi. Bu holat og'riq vaqtida bo'lishi mumkin. Masalan:

قال لي: كيف أنت؟ قلت: غليل سهر دائم و حزن طويل

Dedi menga: holing qalay? Dedim: kasal

Davomli bedorligu oxirsiz mahzunlik...

Bu yerda bemor kishi og'riq tufayli iloji boricha qisqa gapirishga harakat qilishi hech kimga sir emas. Shuning uchun uning gapida faqat ma'noni anglab olishga yetarli darajadagina so'z bo'ladi xolos.

Yoki fursat o'tib ketishi xavfi. Masalan ov paytidagi ovchining gapi: "Kiyik" (ya'ni, ana kiyik, kiyik ko'rdim va hokazo)

3) Ma'noning hamma uchun umumiyliigi sababidan qisqartirish. Masalan:

وَاللّٰهُ يَدْعُوْكُمْ اِلٰى دَارِ السَّلَامِ

Alloh "dorus salom"ga (jannatga) chaqiradi. (Yunus, 25)

Ya'ni, barcha bandalarini. Chunki hazf qilish umumiylik ma'nosiga yo'l ochadi. Bu xuddi ko'pchilik to'plangan joyda "falonchi to'yga aytayapti", deyishga o'xshaydi. Bu taklif o'sha yerda hozir bo'lganlarning hammasi uchun umumiy bo'ladi.

4) O'timli fe'lni o'timsiz fe'l o'rnida ishlatish. Masalan:

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

Biladiganlar bilan bilmaydiganlar barobar bo'lurmi. (Zumar, 9)

Bundan tashqari fe'lni majhul nisbatga aylantirish ham hazfga misol bo'ladi. Fe'l ko'pgina sabablarga ko'ra (masalan, foildan qo'rqish, undan xavotirlanish yoki uning ma'lumligi yo bo'lsa noma'lum ekani sababidan) majhul nisbat shakliga o'tkaziladi. Masalan:

سَرَقَ كِتَابِي سَارِقٌ - kitobimni bir o'g'ri o'g'irladi deyish
o'g'ri o'g'irladi gapi bilan bir xil. Yana bir misol:

وَأَخْلَقَ الْإِنْسَانَ ضَعِيفًا

(Zotan) Inson ojiz qilib yaratilgandir. (Niso, 28)

3. So'zni oldinga yoki keyinga qo'yish.

Ma'lumki, nutqda so'zlarni bir daf'ada yetkazishning iloji yo'q. Ayrim so'zlarni oldin, ba'zisini keyin qo'yish kerak bo'ladi. Har bir tilning bu borada o'z uslubi bor bo'lib, arab tilida asosan muftado xabardan oldin, fe'l foildan, to'ldiruvchilar ortiqcha so'zlardan oldin, maf'ul bihi (vositasiz to'ldiruvchi) o'ziga tegishli fe'l va foildan keyin, barcha ortiqcha so'zlardan oldin keladi. So'zlarni o'z joyidan boshqa joyga ko'chirish mumkin, lekin adiblar bir so'zni o'z o'rnidan balog'atli biror ma'noni ko'zlabgina oldinga yoki keyinga qo'yadilar. Bu esa kalomga go'zallik va quvvat bag'ishlaydi.

So'zlarni quyidagi holatlar taqozosiga ko'ra o'z joyidan oldinga qo'yiladi:

1. Kechikib kelayotgan so'zga nisbatan bo'lgan ishtiyoq. Bunda gap boshida kelayotgan gap bo'lagi gap oxiridagi so'zga nisbatan tinglovchida qiziqish uyg'otadi. Masalan:

ثَلَاثَةٌ تَشْرُقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا شَمْسُ الضُّحَا وَأَبُو إِسْحَقَ وَالْقَمَرُ

Dunyoni yoritib turuvchi 3 narsa haqidagi gapni an'anaviy tarzda tuzilganda u qadar ta'sirchan chiqmasdi.

2. Hursandchilik yoki ko'ngilsizlik haqidagi xabarni tezroq yetkazishga urinish. Masalan:

الْفَوْزُ كَانَ نَتِيجَةَ الْمُبَارَاةِ أَمْسَ، وَالْهَزِيمَةُ كَانَتْ مِنْ نَصِيبِ الْفَرِيقِ الْمُنَافِسِ

G'alaba kechagi o'yinning natijasi bo'di, mag'lubiyat raqib jamoaning nasibasi bo'ldi.

3. Gap boshidagi so'zning taajjubni ifodalashi. Masalan:

أَبْعَدُ طَوِيلِ التَّجْرِيبَةِ تَتَخَدَعُ بِهَذِهِ الزَّخَارِفُ؟

أَرَاغِبُ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ

(Otasi) aytdi: "Sen mening xudolarimdan yuz o'giruvchimisiz, ey Ibrohim?". (Maryam, 46)

النص علي عموم السلب او علي سلب العموم

a) Umumiylikni ifodalovchi yuklamani inkor yukklamasidan oldinga qo'yishlik bilan bo'ladi:

كل مؤمن لا يقتط من رحمة الله

b) Inkor yuklamasini umumiylik yuklamasidan oldinga qo'yishlik bilan bo'ladi. Masalan:

لم يكن كل ذلك

Mutanabbiyning ushbu she'ri ham bunga misol bo'ladi:

مَا كُلُّ مَا يَتَمَنَّى الْمَرْءُ يُذَكِّرُهُ تَأْتِي الرِّيحُ بِمَا لَا تَشْتَهِي السُّفُنُ

5. Xoslash (taxsis):

men aytmadim buni - ما أنا قلتُ هذا

sengagina ibodat qilamiz - إِيَّاكَ نَعْبُدُ

Bundan tashqari so'zlarni o'z o'rnidan oldin, yo keyin qo'yishga quyidagi narsalar sabab bo'lishi mumkin:

a) Ma'noni kuchaytirish, masalan:

وَالَّذِينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ

Bu oyatda "həm" olmoshi shirk keltirishga nisbatan inkorni ta'kidlagan. Oyadagi fe'lining ko'plik shaklida kelishi va "brbhm" so'zi tarkibidagi qaytuvchi olmosh ham birgalikda ma'noning kuchayishiga sabab bo'lgan.

b) Tegishlilikni ta'kidlash. Agar muhtadoni faqat xabarga tegishlilikini ifodalash iroda qilingan bo'lsa, buni ta'kidlash maqsadida xabarni oldinga qo'yiladi, masalan:

لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ - "Sizlarning diningiz o'zlaringiz uchun, mening dinim o'zim uchun!" (Kofirun, 6)

c) Bir necha so'zli xabarni oldinga qo'yish orqali kechikib kelayotgan muhtadoga nisbatan ishtiyoqni kuchaytirish mumkin, bunday gapda muhtadoning nima ekanini bilishga rag'batlantirish ma'nosi bo'ladi, masalan:

Seni xatodan himoya qiladigan sifat bu g'azabni bosishdir. - صِفَةُ تَحْمِيكِ مِنَ الْخَطَا كَظْمُ الْغَيْظِ

c) Gohida maf'ul bihi fe'ldan oldin kelib kalomning tuzilishida chigallik paydo bo'lmasligi uchun xizmat qiladi, masalan:

(Bas, Alloh jahannam qo'riqchilariga der): خُذُوهُ فَغُلُّوهُ * ثُمَّ الْجَحِيمِ صَلُّوهُ

"Uni ushlab, kishanlanglar! So'ngra do'zaxga tashlanglar!" (Al-haaqqo, 30-31)

Har bir tilning o'z mezonini bo'lib, bu mezonlar gap qurilishida, nutqda, iste'mol uchun so'zlar tanlash va boshqalarda tilni osonlashtirish, go'zallashtirish, ta'sir kuchini oshirish va hokazolar uchun xizmat qiladi.

4. Cheklash deb nomlangan bu mavzuning nomi arab tilida "القصر" bo'lib, u bir narsani boshqa bir narsa orqali maxsus (yoki o'ziga xos) yo'l bilan qisqartirishga aytiladi. (Lug'aviy ma'nosi hibs qilish, cheklash bo'lib, undan tashqariga chiqib bo'lmaslikni bildiradi. Masalan, حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي محبوسات فيها Tilshunoslikda bir sifatni bir narsaga xoslashni bildiradi. Balog'at ilmi olimlari uni xoslash va cheklashni ifodalaydi, deb ta'riflaganlar.

Qasr haqiqiy va izofiyga bo'linadi:

1) Haqiqiy qasr voqelikning o'zi bilan cheklanish bo'lib, unga boshqa narsani izofa - qo'shimcha qilinmaydi. Masalan:

Shaharda Alidan boshqa yozuvchi yo'q - لَا كَاتِبٌ فِي الْمَدِينَةِ إِلَّا عَلِيٌّ

Chindan ham shaharda boshqa yozuvchi yo'q bo'lganda bunday qasr - cheklov haqiqiy hisoblanadi.

2) Izofiy qasr, yoki boshqacha qilib aytganda izofiy cheklov. Buning ma'nosi shuki, unda cheklanish biror muayyan sifatga qaratilgan bo'ladi. Masalan:

Ali faqatgina turipti (xolos). - مَا عَلِيٍّ إِلَّا قَاتِمٌ

ya'ni, unga faqat turish sifatiga tegishli, o'tirish yoki boshqasi emas. Bundan Aliga turishdan boshqa birorta sifat to'g'ri kelmaydi, degan xulosa kelib chiqmaydi.

Yuqoridagi cheklovlar ikki xil bo'lishi mumkin.

a) sifatni sifatlanmish bilan cheklash. Masalan:

Alidan boshqa yozuvchi yo'q - لَا كَاتِبٌ إِلَّا عَلِيٌّ

Bunda yozuvchilik sifati faqat Aliga xos, degan ma'no kelib chiqadi.

b) sifatlanmishni sifat bilan cheklash. Masalan:

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ - Muhammad faqat bir payg'ambar, xolos. (Oli Imron, 144)

Cheklashning quyidagicha usullari bor:

1) Inkori va istisno yordamida, masalan:

إِن هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

2) yordamida, masalan:

إِنَّمَا الْفَاهِمُ عَلِيٌّ - Tushungan faqat Alidir.

3) bog'lovchilari yordamida, masalan:

أَنَا نَازِرٌ لَا نَاطِمٌ - Men nasrda yozuvchiman, nazmda emas.

مَا أَنَا حَاسِبٌ بَلْ كَاتِبٌ - Men hisobchi emasman, balki yozuvchiman.

4) Tartibi bo'yicha so'zni o'z o'rnidan oldinga qo'yish orqali, masalan:

إِنَّكَ نَعْبُدُ - Sengagina ibodat qilamiz (Fotiha, 5)

5. So'zlarni yonma-yon yoki ajratib qo'yish - الفصل والوصل - deyiladi.

"Vasl" bu bir jumlaning boshqa bir jumla bilan bog'lovchi vositasida bog'lashdir. "Fasl" esa "vasl" - bog'lashning teskarisi bo'lib, ikki jumlaning o'rtasiga bog'lovchi qo'ymasdan ularni ajratishdir.

Bu yerda gap faqat "و" bog'lovchisi haqida boradi. Chunki, qolgan bog'lovchilar "و" dan farqli ravishda qo'shimcha ma'no ham kasb etadi, masalan "ف" birinchi jumla ketidan ikkinchi jumla darhol sodir bo'lishini, "ثم" esa bir oz muddat o'tib amalga oshirishini bildiradi. "و" esa uyushib kelayotgan gaplarning hukmda tengligini bildiradi.

"و" bilan jumlalarini bog'lashning 2 o'rni bor:

1) Ikki jumla birgalikda xabar yoki insho (insho mavzusiga qarang) bog'lib kelsa va ularning uyushib kelishga to'sqinlik yo'q bo'lgan holda ular o'rtasida tom munosabat bo'lganda, masalan:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ * وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ

Shak-shubhasiz, yaxshilar jannat ne'matlaridandirlar. Shak-shubhasiz, fisq-fujur qilguvchi kimsalar do'xaddadirlar. (Infitor, 13-14)

فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا

(bu dunyoda) ozgina kulsinlar, (so'ngra oxiratda) ko'p-abadiy yig'lasinlar! (Tavba, 82)

2) Agar ikki gapni bog'lamaqlik natijasida o'zlangan maqsadga zid ma'no kelib chiqsa, unda ham "و" bilan bog'lanadi, masalan:

هَلْ يَرَىٰ عَلِيٌّ مِنَ الْمَرْضَىٰ؟ - Ali kasaldan tuzaldimi? deb so'ragan kishiga javoban: لَا وَشَفَاءُ اللَّهِ! - Yo'q, Alloh unga shifo bersin! demoq, agar javobda "و" ni olib tashlansa "Alloh unga shifo bermasin!" degan duoyi bad kelib chiqadi.

Yoki yana bir misol:

Biror hojatingiz bormi, yordam (hojatim) - "لا (حاجة لي) وَ بَارَكَ اللَّهُ فِيكَ!" beraman, deb so'ragan kishiga yo'q, Alloh barakat ato etsin sizga, deb javob berishdagi و ning ahamiyati ham shunday.

Gaplari quyidagi 5 o'rinda bog'lab bo'lmaydi:

1. Ikki jumla o'rtasida tom ma'nodagi birikuv bo'lib, bunda 2-jumla:

a) birinchi jumlagi badal bo'lishi kerak, masalan:

أَمْكُم بِمَا تَعْمَلُونَ أَمْكُم بِأَنْعَامٍ وَبَيْنَ

Va sizlarni o'zlarining biladigan ne'matlar bilan qo'llagan-siylagan zotdan (Allohdan) qo'rqingiz! U sizlarni chorva hayvonlari va o'g'illar bilan siyladi-ku! (Shuaro, 132-133)

b) birinchi jumlaning izohlab kelishi kerak, masalan:

فَوَسَّسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ

So'ng shayton unga vasvasa qilib: "Ey Odam, men senga abadiyat daraxtini ko'rsataymi?", dedi. (Toha, 120)

c) ta'kidlab kelishi kerak, masalan:

فَمَهْلُ الْكَافِرِينَ أَهْلُهُمْ رَوِيْدًا

2. Ikki jumla o'rtasida tom ma'nodagi farqlanish bo'lishi kerak. (تباين تام)

a) bu ikki jumlaning biri xabar, biri insho bo'lganda, masalan:

لَا تَسْأَلُ الْمَرْءَ عَنْ خِلَاقِهِ فِي وَجْهِهِ شَاهِدٌ مِنَ الْخَيْرِ

Kishining xulqini o'zidan so'ramang,

Yuzida uning xulqi aks etgandir.

Bu baytning birinchi qismi inshodan, ikkinchi qismi xabardan iborat.

Yana bir misol: مات فلان رحمه الله! - falonchi o'ldi, Alloh uni rahm qilsin!

b) ikki jumla o'rtasida ma'noviy munosabat bo'lganda, masalan:

عليّ كاتب الحمام طائرٌ - Ali yozuvchidir, kabutar uchaypti.

Bu ikki gapda hech qanday ma'noviy munosabat yo'q.

3. Ikkinchi jumla birinchi jumlaning mazmunidan kelib chiqqan savolga javob bo'lganda, masalan:

وَمَا أَزِيئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ

"Men nafsimni oqlamayman. Chunki nafs - agar Parvardigorning O'zi rahm qilmasa - albatta barcha yomonliklarga buyurguvchidir". (Yusuf, 53)

4. Bir jumla ikki jumladan keyin kelib, ularning biri bilan ma'noviy munosabati borligi sababli bog'lash mumkin, lekin bog'lash narigi jumla bilan, degan gumon kelib chiqmasligi uchun ajratib beriladi, masalan:

وَ تَطْنُ سَلْمَى أَنِّي أَبْغَىٰ بِهَا بَدَلًا , أَرَاهَا فِي الضَّلَالِ تَهِيمٌ

jumlasini ثُنُّنْ jumlasiga bog'lash mumkin, lekin bu bog'lash oqibatida اُنْجِي jumlasiga bog'langan, degan o'y paydo bo'lishi mumkin, buning ma'nosi esa quyidagicha bo'lib qoladi.

5. Ikki jumlaning hukmda

إِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزَؤُنَ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ

O'zlarining shaytonlari bilan xoli qolganlarida esa: "Biz albatta sizlar bilan birgamiz, faqat (ularning ustidan) kulmoqdamiz, xalos", deyishadi. Alloh ularning ustidan kuladi. (Baqara, 14-15)

6. Qisqa, ko'p, me'yorida gapirish.

Ko'ngilga kelgan gapni 3 xil tarzda ifodalash mumkin:

1) المساواة (o'rtacha daraja) ko'zlangan maqsadni nutqda balog'at darajasiga yetmagan va juda ham omi bo'lmagan o'rtacha odamlar saviyasida gapirishdir, المساواة so'zlarni o'z ma'nolarida va ko'p qo'llanadigan darajasida so'zlashdir.

وَمَا تَقْدُمُوا لِنَفْسِكُمْ مِّنْ خَيْرٍ ثَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ -

دع ما يرييك إلي ما لا يرييك -

Seni shubhalantiradigan narsani qo'yib, shubhalantirmaydiganini ol.

عاتب أخاك بالإحسان إليه، و اردد شره بالإنعام عليه -

Birodaringni unga yaxshilik aylab itob qil,

Yomonligini unga in'om etib qaytargil.

2. Iyjoz (الإيجاز) ko'zlangan ma'noni noqis iboralar yordamida ifodalash.

إنما الأعمال بالنيات. - Amallar niyatlarga bog'liqdir

Johizning aytishicha, iyjoz bu oz lafzlar bilan ko'p ma'nolarni jamlashdir. Hoh oz lafzlar bilan bo'lsin, hoh ko'p lafz bilan bo'lsin kerakli ma'noni yetkazib berishdir.

Askariy aytadi, iyjoz bu nutqning voqelikdan qisqaroq bo'lishidir. Gapning kerak miqdordan oshiqchasi safsata va vaysaqilikka kiradi. Bu ikkisi gapdagi eng katta dard bo'lib, o'z sohibining ovsarligini bildiradi.

Rummoniy: Iyjoz bu maqsadni imkon boricha kamroq so'zlar bilan bayon qilishdir.

Ibn Asir aytadi: Iyjoz lafzlarning ziyodalarini hazf qilishdir.

Ushbu ta'riflardan quyidagi xulosaga kelish mumkin: Iyjoz ko'p ma'nolarni aniqlik va tushunarlilik bilan oz so'zlar ostida jamlashdir.

Iyjozga sabab bo'luvchi omillar: yodlashni yengillatish, tushunishni osonlashtirish, oz fursatdan foydalanish, boshqalardan ma'noni yashirish, zeriktirib qo'ymaslik.

Farazdakdan "uzun qasidalaridan keyin qisqa qasidalarga o'tishin-gizning boisi ne?" deb so'ralganda, "chunki men qisqalikni qalblarga o'rnatish deb topdim".

Bint al-Xati'aga esa bunday savoli uchun otasi "chunki u quloqlarga inuvchi, tillarga ilinuvchidir" deb javob berdi.

3. Itnob (ko'p so'zlilik) ma'noni ehtiyojdan ortiq ibora bilan ifodalashdir. Bu ortiq ibora ham ma'lum maqsadni ko'zlangan bo'ladi. Askariy aytganidek, gapda iyjozga ham, itnobga ham ehtiyoj seziladi. Har ikkalasining o'z o'rni bor.

Nazarot uchun savollar:

1. "Zikr" deb nimaga aytiladi?
2. Kalom qachon mukammal bo'lmaydi?
3. Jahiz "iyjoz"ga qanday ta'rif bergan?
4. المساواة dan ko'zlangan maqsad nima?
5. Iyjozga sabab bo'luvchi omillarni aytib bering.
6. Cheklash deb nimaga aytiladi?
7. "Qasr" necha xil bo'ladi. Uning turlarini aytib bering.
8. Tegishlilikni ta'kidlash uchun nima qilish kerak?
9. Qachon so'zlarni o'z joyidan boshqa joyga ko'chirish mumkin?
10. "Hazf" deb nimaga aytiladi?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Qur'oni karimdan iyjoz turlari qo'llangan oyatlarni to'plash.
2. Jahiz asaridan parcha tarjima qilish.

Asosiy adabiyotlar:

1. Aliy Jorim, Mustafao Amin. Al-balag'a al-vodiha. Al-bayan va-l-ma'an va-l-badi'. - Al-Qahira. 1999.
2. Hamid Avni. Al-minhaj al-vodih li-l-balag'a. - Al-Qahira. 1953.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ibn Komil Abdurrahmon. Balog'a usmoniyya. - Istanbul. 1309 h.
2. القرآن الكريم. - موسكو. 1991 م-576 ص.

Mavzu № 17. Badi' ilmi.
(lafziy san'atlar, ma'naviy san'atlar)

Darsning maqsadi:

1. Talabalarga badi' ilmi va uning san'atlari haqida batafsil ma'lumot berish.
2. Talabalarga badi' ilmini bilm va amaliyotda qo'llashlariga ko'mak berish.

Asosiy savollar:

1. Lafziy san'atlar
2. Ma'naviy san'atlar

Tayanch so'z va iboralar:

Ilmu-l-badi', *nutqqa bezak beruvchi san'atlar*, *badiiy go'zalliklar*, *lafziy go'zallik*, *ma'naviy go'zallik*, *antiteza*, *muqobala*, *istixdom*, *jam'*, *tafriq*, *donolik uslubi*.

Ilmu-l-badi' - balog'at tarkibiga kiruvchi uch ilmning biri hosoblanadi. Ilmu-l-badi'ga qiyidagicha ta'rif berilgan:

Ilmu-l-badi' – aytiladigan gapni vaziyatga muvofiq ravishda bezash, go'zal shaklga keltirish, nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, tasniflanishi, nutqning estetik funksiyasini oshirish, fikrni go'zal va mazmunli ifodalash kabi masalalarni o'rganuvchi ilm. Bu ilm yana "badiiy go'zalliklar" (المحسنات البديعية) deb ham ataladi. Ilmu-l-badi' ba'zan lafz, ba'zan esa ma'no bilan bog'liq bo'ladi. Shu xususdan ular lafziy (go'zallik) san'atlar (المحسنات اللفظية) va ma'naviy (go'zallik) san'atlar (المحسنات المعنوية) deb nomlanuvchi 2 turga bo'linadi.

Lafziy go'zallik so'zlarni chiroyli ifodalashga kuchli e'tibor qaratadi.

Ilmu-l-badi'ga oid dastlabki asarlar arab tilida yaratilgan bo'lib, IX-X asrlarga mansub Nasr ibn Hasanning "Mahosinu-l-kalom", Ibn Mu'tazzning "Kitobu-l-badi'", Qudama Ibn Ja'farning "Naqdu-sh-she'r" risolalari shular jumlasidandir. Shuningdek, fors tilida yaratilgan Umar Roduyoniyning "Tarjimonu-l-balog'a", Atoulloh Husayniyning "Badoyiu-s-sanoi'" asarlari ilmu-l-badi'ning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Shuningdek turkiy tildagi ilmu-l-badi'ga doir ilk asar sifatida Shayx Ahmad Xudoydodning XV asrda yaratilgan "Fununu-l-balog'a" risolasi e'tirof etiladi.

1. Ikki ma'nolilik (ma'noni yashirish) ikki turli bo'ladi:

A) oddiy: biron narsani boshqa ma'noga mos keladigani bilan birlashtirmaydi. Masalan:

(الرحمن علي العرش استوي) bilan uning "uzoq" ma'nosi nazarda tutilgan, yaqin ma'noni nazarda tutuvchi biron narsaga dalolat qilmagan.

B) murashshaxa: yaqin ma'noga dalolat qiladi. والسماء ببنائها بايد bu yerda ايد bilan "qudrat" degan uzoq ma'no ko'zda tutilgan, lekin u bilan yaqin ma'noga dalolat qiluvchi kelgan, ya'ni ببنائها.

Ikki ma'nolilik – bu ikki ma'noli so'zni keltirishdir.

A) yaqin: gapdan fahmlangan teskari ma'no

B) uzoq: yashirin daliilni bildiradi.

bu yerda جرحتم so'zi bilan uzoq ma'no, ya'ni gunoh qilish ma'nosi ko'zda tutilgan.

ياسيدا حاز لطفاله البرايا عبيد

انت الحسين ولكن جفاك فينا يزيد

Bu yerda يزيد ning yaqin ma'nosi "ilm", nazarda tutilgan uzoq ma'nosi زاد ning hozirgi zamon shaklidir.

حملناهم طرا علي الدهم بعدما خلعنا عليهم بالطعان ملايسا

- خلعنا "qora ot" ma'nosida va "temirdan bo'lgan bog'ich", -الدهم kiydirdik, حملناهم علي الدهم - bog'lab qo'yish ma'nosi, lekin bu yerda qora otni minish ma'nosi bor.

Sirojuddin Varroq debdi:

كم قطع الجنود من لسان قلد من نظمه النحورا

فها انا شاعر سراج فأقطع لساني أزدك نورا

dan murod "xijoingdan jim qolishim uchun menga atolaringni ber".

Bu yerdagi "ikki ma'nolilik" ikki o'rinda kelgan: so'zida ikkita ma'no bor: biri, darhol xayolga keladigan yaqin ma'no "chiroq", bunga yana baytni oxirida kelgan نور so'zi ham dalil bo'ladi. Ikkinchi ma'no, shoirning ismi, bu uzoq ma'no, shoir shu ma'noni istagan, lekin uni yaqin ma'no orqali yashirgan.

Ikkinchi baytdagi لساني so'zi ikkita ma'noga ega: biri, darhol anglanadigan "chiroqni yo'q qiluvchisi", chunki undan oldin سراج so'zi shu ma'noga sabab bo'lyapti. Undan keyin نور so'zini zikr qilyapti. Ikkinchi ma'no, insonning nutq a'zosi. U uzoq ma'nodir. Shoir shuni nazarda tutgan. Lekin u maxfiylashtirish bilan hiyla qilgan.

2. Antiteza (solishtirish) - ikkita qarama qarshi ma'noni jamlash.

و تحسبهم أيقاظا و هم رقود

Uyquda ekanlar (ko'zlari ochiq bo'lgani uchun) sen ularni uyg'oq deb o'ylarsan. (Kahf, 18)

la yiqalva va orasidagi antiteza biron narsani ziddi bilan jamlashdir. (ijobiy antiteza).

و لكن أكثر الناس لا يعلمون. يعلمون ظاهرا من الحياة الدنيا
(Bu) Allohning va'dasidir. Alloh O'z va'dasiga xilof qilmas. Lekin
ko'p odamlar bilmazlar. Ular oxirtda g'ofil-bexabar bo'lgan hollarida
faqat hayoti dunyoning zohirinigina bilurlar. (Rum, 6-7)
va la yilmon. Mana shu ikkita qarama
qarshilik salbiy va ijobiy ixtilof qilgan narsadir.

Da'bar Jaza'iy debdi:

لا تعجبني يا سلم من رجل ضحك المشيب برأسه فبكي
va ضحك va ضحك
Baxtariy shunday debdi:

تقيض لي من حيث لا أعلم النوي و يسري إلي الشوق من حيث أعلم
Ikkita zidlikning salbiy va ijobiy xilofidan
salbiy antiteza.

3. Muqobala. Antitezadan muqobala kelib chiqadi. Muqobala ikki
yoki undan ko'p ma'no keltirish, so'ngra unga muqobili tartib bilan
beriladi:

Alloh taolo shunday deydi:

فليضحكوا قليلا وليبكوا كثيرا - Bas, o'zlarining kasb qilgan narsalari (ya'ni
kofirlikni tanlaganlari) jazosiga (bu dunyoda) ozgina kulsinlar, (so'ngra
oxirtda) ko'p - abadiy yig'lasinlar! (Tavba, 82)

Bu yerda ikkita ma'no o'rtasida muqobala bor, ya'ni (الضحك القليل -
(البكاء الكثير)

Yana dalillardan:

عن عائشة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "عليك بالرفق يا عائشة، فإنه ما كان في
شيء إلا زانه، ولا نزع من شيء إلا شانه"

Bu yerda o'rtasida muqobala bor. "نزع - شانه" va "زانه - ما كان"

Jarir debdi:

و باسط خير فيكم بيمينه و قابض شر عنكم بشماله (205)

Bu yerda o'rtasida muqobala bor. "باطسط خير بيمينه" va "قابض شر بشماله"
qilingan.

Nabig'a Ja'di shunday debdi:

فتي كان فيه ما يسر صديقه عني أن فيه ما يسوء الأعديا (206)

Bu yerda o'rtasida muqobala qilingan. va يسوء الأعديا يسر صديقه

4. Sherik keltirish: bu bir ish va unga munosib (qarama qarshi
emas)ini jamlashdir.

و الطل في سلك الغصون كلولو و رطب يصافحه النسيم فيسقط
و الطير يقرأ و الغدير صحيفة و الريح تكتب و الغمام ينقط

Bu yerda o'rtasida ushbu hodisa ro'y bergan. va يقرأ صحيفة

Yana dalillardan:

الشمس والقمر بخسبان - Quyosh ham, oy ham (aniq) hisob-o'lchov bilan
(joriy bo'lur). (Raxmon, 5)

Bahtariy tuyani vasf qilib shunday deydi:

كالنفس المعطفات بل الأسهم مبرية بل الأوتار

Sherik keltirishdan yana "tarafllarning o'xshashligi"dir. Bu degani gap
ibtidosiga munosib so'z bilan tugaydi.

لا تُزكُّهُ الأبصارُ وَهُوَ يَذُرُّكَ الأبصارُ وَهُوَ اللطيفُ الخبيرُ
olmas. U ko'zlariga yetar! U mehribon va (har narsadan) ogoh
zotdir. (An'om 103)

Bu hodisaning yana bir turi mutanosiblikni xiralashtirishdir.

5. الشمس والقمر بخسبان

6. والنجم والشجر يسجدان

Quyosh ham, oy ham (aniq) hisob-o'lchov bilan (joriy bo'lur). O't-
o'lan ham, dov-daraxt ham (yolg'iz Allohga) sajda qilur - bo'ysunur.
(Rahmon, 5-6)

5. Istixdom - bu so'zni bir ma'no va unga qaytuvchi olmoshni boshqa
ma'no bilan aytish yoki oldin ikkita olmoshni aytib turib, keyin ikkita
olmosh keltiriladi va keyingi ikkitasi bilan oldingi ikkitadagidan boshqa
ma'no maqsad qilinadi.

Dalillar:

A) bir so'z orqali ikkita ma'no maqsad qilinadi: so'ngra uning olmoshi
bilan boshqa ma'no iroda qilinadi. Xuddi shoir aytganidek:

إذا نزل السماء بأرض قوم رعيته وإن كانوا غصبا

Bu yerdagi samo so'zidan "yomg'ir" nazarda tutilgan, so'zidagi
qaytuvchi olmoshdan "qiz bola" ko'zda tutilgan.

B) ikkita olmoshdan bittasida bir ma'no va ikkinchi olmoshida boshqa
ma'no ko'zda tutiladi. Yuqoridagi Bahtariy aytgan she'r bunga misol bo'la
oladi.

Bas sizlardan kim bu oyda hozir bo'lsa, ro'za tutsin. (Baqara, 185)

Bu yerda so'zi bilan "hilol" nazarda tutilgan, uning qaytuvchi
olmoshi bilan "ma'lum muddat" nazarda tutilgan.

فسقي الغض و الساكنيه همو شيوه بين جوانحي و ضلوعي

sahrodagi bir daraxt, olmosh unga "uning makoni"
degan ma'no bilan qaytmoqda. shiyohe dagi olmoshi esa "uning o'tin"
ma'nosida qaytmoqda.

6. Jam'. Jam'-bir necha so'zni bitta hukmda berishdir. Xuddi
she'rdagidek:

إن الشباب و الفراغ و الجده مفسدة للمرء أي مفسده

Yana bir misol:

المال و البنون زينة الحياة الدنيا

(Alloh) sizlar uchun kecha va kunduzniunda (ya'ni kechada) orom olishlaringiz, (kunduzi esa) Uning fazl-rizqidan istashlaringiz va shukr qilishlaringiz uchun paydo qilib qo'ygan. (Qasos, 73)

7. **Tafriq** - bu bir xil narsadan ikkita narsani ajratib olishdir. Qazvayniy aytgan ekan: U madh va boshqalarda bir xil narsadan ikkita narsa o'rtasini ravshanlashtirishdir.

Xuddi she'rdagidek:

ما نوال الغمام وقت ربيع كنوال الأمير وقت السخاء
فنوال الأمير بدرة عين و نوال الغمام قطرة ماء

Bu she'rni egasi Vatvotdir. Bu yerdagi البدرة - ichida ming dinori bo'lgan hamyondir, العين esa oltin va kumushdir. Ma'no esa ikki hil: bahor yomg'irining atosi va maqtalغان odamning doim beradigan atosi nazarda tutilgan.

Qazvayniy "Talxisu-l-miftah" asarida yana qo'shimcha qilib aytgan: "jam" va "tafriq" ikkita narsaning bir ma'no yoki bir hukmga kiritishdir va kiritishning ikkita jihatidan ajratiladi, xuddi Vatvotning she'riga o'xshab:

فوجهك كالنار في ضونها و قلبي كالنار في حرها

Shoir bu yerda ikkita o'xshash narsani jamlagan. U النار dir. Lekin ikkita turli jihat bilan keltirgan. Yorning yuzini va o'zining qalbini النار ga o'xshatgan. Shu sabab ikkita o'xshashlik o'rtasida farq bor.

Yana misol: (خلقتني من نار و خلقته من طين)

8. Taqsim

a) bir narsaning qismlarini olishdir. Masalan:

أعلم علم اليوم و الأمس قبله و لكنني عن علم ما في غد عمي

She'r egasi Zuhayr bin Abi Salmodir.

Yana Alloh taoloning kalomidan:

يهب لمن يشاء إناثا و يهب لمن يشاء الذكور , أو يزوجهم ذكرا و إناثا و يجعل من يشاء عقيما

U O'zi xohlagan kishiga qizlarni hadya etur va O'zi xohlagan kishiga o'g'illarni hadya etur. Yoki ularni egizak o'g'illar va qizlar qilur va O'zi xohlagan kishini - tug'mas (bepusht) qilib qo'yur. (Sho'ro, 49-50)

"Talxisu-l-miftah"dan iqtiboslar keltiramiz:

A) Jam va taqsim bu ko'p narsani bir hukmda keltirib keyin uni taqsim qilishdir.

حتي أقام علي أرباض خرشنة تشقي به الروم و الصليبان و البيع

اللسبي ما نكحوا أو القتل ما ولدوا و النهب ما جمعوا و النار ما زرعوا

B) ko'p narsani taqsim qilish, so'ngra bitta hukm ostida jamlashdir. Huddi Xassonning aytganidek:

قوم إذا حاربوا ضروا عدوهم أو حاولوا النفع في أشياءهم نفعوا
سجية تلك منهم غير محدثة إن الخلاق فاعلم شرها البدع

V) Tafriq va taqsim bilan jam':

يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلُمُ نَفْسٌ

إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ {105} فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي

النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ {106} خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ

السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ

{107} وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ -

السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرُ مَجْذُوذٍ {108}

U kun kelganda biron jon gapirmas, magar Uning (Alohning) izni bilangina gapirur, Bas, u (Kunga hozir bo'lganlar) orasida baxtsiz ham bzur, baxtli ham (Hud, 105). Bas, endi badbaxt kismalar dzjxaxda bo'lib, u joyda ohu faryod qilurlar. (Hud, 106). Ular unda osmonlar va yer turguncha qolurlar, magar Parvardigoringiz xohlasi (Ya'ni O'zi xohlagan hukmini qilur). Zotan, Parvardigoringiz faqat O'Zi istagan ishni qiluvchi zotdir! (Hud, 107). Endi baxtiyor zotlar esa jannatda bo'lib, u joyda osmondar va yer turguncha tururlar, magar parvardigoringiz xohlasi. Bu tuganmas in'omdir. (Hud, 108)

Jam' quyidagi gapda kelgan:

يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلُمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ

Tafriq esa:

فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ

Taqsim esa:

فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ

b) bir necha so'zni keltirish yoki unga tayinlanishi lozim bo'lgan narsani qaytarish:

و لا يقيم علي ضميم يراد به إلا الاذلان غير الحي و الوند

هذا علي خسف مربوط برمته و ذا يشج فلا يرثي له أحد

v) bitta narsani o'ziga loyiq keladigan barcha narsalari bilan holatini keltirishdir:

سأطلب حتي بالقتا و مشايخ كأنهم من طول ما التثموا مرد

تقال إذا لاقوا خفاف إذا دعوا كثير إذا شدوا قليل إذا غدوا

9. Yerga urib maqtozni ta'kidlash.

Yerga urib maqtozni ta'kidlash ikki xil bo'ladi:

Birinchisi: yerga urish sifatidan maqtoz sifati istisno qilinadi. Bunda u yashirin ravishda unga kirgan bo'ladi.

و لا عيب فيهم غير أن سيوفهم بهن فلول من قراع الكتائب

Bu she'r muallifi Nabig'o Zibyoniydir.

Qivo ibn Ar- Rumi debdi:

ليس به عيب سوى أنه لا تقع العين علي شبهه

Ibn Nabota Misriy debdi:

لا عيب فيه غير أنني قصدته فأنستني الأيام أهلا و موطننا

Ikkinchisi: bitta narsada maqto'v sifatini sobit bo'lib, undan keyin boshqa maqto'v sifatini beruvchi istisno vositalari keltiriladi.

متي كملت أوصافه غير أنه جواد فما يُبقي علي المال باقيا

Bu she'r muallifi Nabig'o al Ju'diy.

Yana ibn Mu'arrab debdi:

و سلاب أرواح الكماة لدي الوغي و لكن مرجية لدي السلم سالبه

Yana debdi:

فتي الحرب يغنيه عن السيف كفه و تكفيه من قود الجيوش العزائم
يُعدل في شرق البلاد و غربها علي أنه للسيف و الرمح ظالم

Bu yerda yerga urib maqto'vni ta'kidlash uslubi qo'llanilgan. Uning yuqorida aytilanidek ikki turi bor:

A) ma'nolar ko'p bo'lishiga qaramasdan gapda ko'p bog'lanishlar qilingan

B) uyning husni yo'q, faqat unda qorong'i va tor xonalar bor.

Ibn Rumi shunday debdi:

لما تؤذن الدنيا به من ضروفا يكون بكاء الطفل ساعة يؤلذ
و إلّا فما يبكيه منها و إلّاها لأرحب مما كان فيه و أرغد

Ibn Rumi mashhur pessimistik xarakteri bilan chaqaloq yig'isi va odam hayotda duch keladigan qiyinchiliklar o'rtasini bog'layapti. Ikkinchisini birinchisiga sabab qilib ko'rsatyapti, ya'ni u chaqaloqni yig'isini o'z xarakteriga moslashtirib zohiran olgan, bunda chaqaloqning umuman ahamiyati yo'q.

10. Chiroyli ifodalash.

Chiroyli ifodalash: birorta haqiqiy bo'lmagan sababni vasf qilishdir:

لو لم تكن نية الجوزاء خدمته لما رأيته عليها عقد منتطق

11. Lafzning ma'no bilan moslashuvi

Lafzning ma'no bilan moslashuvi - bu lafzlarning ma'noga muvofiq kelishidir, bunda faxr va jasurlikni ifodalash uchun kuchli ibora va daqiq so'zlar, g'azal uchun yumshoq iboralar tanlanadi.

إذا ما غضبنا غضبة مضرية هتگنا حجاب الشمس أو قطرت دما
إذا ما أعرنا سيدا من قبيلة ذروا منبر صلي علينا و سلما

Yana bir misol:

لم يطل ليلى و لكن لم أنم و نفي عني الكري طيف ألم

12. Donolik uslubi. Bu uslub suhbatdoshni kutmagan narsasi bilan qabul qilishdir; yoki so'rovchini talab qilmagan narsasi bilan qabul qilishdir.

1. Gapni tuzilishi gapirayotganning istagiga xilof bo'ladi. Huddi Qaba'sarini Hajjojga aytganidek (u o'z gapi bilan uni qo'rqitib qo'yadi):

لأحملك علي الأدهم

Amirdek odam otni ustida olib yuriladi. Shunda Hajjoj unga debdi:

لأن يكون حديدا خير من أن يكون بليدا. أرثت الحديد

Hajjoj bilan "temir"ni nazarda tutgan, Qaba'sariy esa uni tentak bo'lmagan ot ustiga mindirgan.

2. Masalaning holatiga munosib boshqa savol o'rniga savolni tushirib qoldiriladi. Misol:

(يسألونك عن الأهلة قل هي مواقيت للناس والحج)

Sizdan oylar haqida so'rashadi. Ayting: u (oylar) odamlar va haj uchun vaqt o'lchovidir. (Baqara surasi, 189)

Sahobalardan bir nechtasi Nabiy s.a.vdan so'rashdi: "Bu hilol qanaqa o'zi, bir pas ko'rinib turadi, so'ngra ko'payib to'lin oy bo'ladi, so'ngra yana qisqarib oldingi holatiga qaytadi?" Savolga javob tartibli ravishda ushbu uslubda berilgan. Chunki bu narsa so'rovchiga muhim bo'lgan, bas ularning savoli ixtilof tufayli joyidan tushirib qoldirildi.

Nazorat uchun savollar:

1. Donolik uslubi haqida aytib bering.
2. Chiroyli ifodalash deb nimaga aytiladi?
3. Istixdom nima?
4. Lafzning ma'no bilan moslashuvi deb nimaga aytiladi?
5. Yerga urib maqto'vni ta'kidlashning turlarini aytib bering.
6. Gap ibtidosiga munosib so'z bilan tugasa qanday nomlanadi?
7. Turkiy tildagi ilmu-l-badi'ga doir ilk asarning muallifi kim?
8. Antiteza deb nimaga aytiladi?

Mustaqil ta'lim uchun savollar:

1. Qur'oni karim oyatlaridan badi' ilmi qo'llanilgan oyatlarni topish.
2. Badi' ilmiga oid matnni tarjima qilish.

Asosiy adabiyotlar:

1. Aliy Jorim, Mustafu Amin. Al-balag'a al-vodiha. Al-bayan va-l-ma'an va-l-badi'. - Al-Qahira. 1999.
2. Hamid Avni. Al-minhaj al-vodih li-l-balag'a. - Al-Qahira. 1953.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ibn Komil Abdurrahmon. *Balog'a usmoniyya. -Istanbul. 1309 h.*
2. القرآن الكريم. - موسكو. 1412-م 1991 ص. 576.

GLOSSARIY

Adib - o'rta asr arab ziyolisi.

"Al-muqtazho" - nutq bayon qilinadigan maxsus surat.

Antiteza (solishtirish) - ikkita qarama qarshi ma'noni jamlash.

Aqliy majoz - so'zlovchi tomonidan gapdagi fe'lni foiliga emas, boshqa so'zga nisbat berilishi.

"Balog'at" - lug'aviy ma'nosi " yetuklik" bo'lib, ma'noni to'g'ri va fasohatli ibora bilan ochiq-oydin yetkazib berishdir.

"Balog'at - nutq va notiqqa nisbatan ishlatiladigan atama. Tilshunoslikda esa nutqdan ko'zlangan yetuk darajadagi ma'noni to'g'ri fasohat bilan yetkazishga aytiladi.

Begonalik - so'z ma'nosining hammaga tushunarli emasligi.

"Vasl" - bir jumlaning boshqa bir jumla bilan bog'lovchi vositasida bog'lash.

Donolik uslubi - suhbatdoshni kutmagan narsasi bilan qabul qilish yoki so'rovchini talab qilmagan narsasi bilan qabul qilish.

Jam' - bir necha so'zni bitta hukmda berish.

Zikr - biror hukmni ifodalash iroda etilganda so'zning gap tarkibida kelishi.

Iyjoz (الإيجاز) - ko'zlangan ma'noni noqis iboralar yordamida ifodalash.

Ilmu-l-badi' - aytiladigan gapni vaziyatga muvofiq ravishda bezash, go'zal shaklga keltirish, nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, tasniflanishi, nutqning estetik funksiyasini oshirish, fikrni go'zal va mazmunli ifodalash kabi masalalarni o'rganuvchi ilm. Bu ilm yana **"badiiy go'zalliklar"** (المحسنات البديعية) deb ham ataladi.

"Ilmu-l-bayon" - so'zma-so'z tushuntirib berish ilmi.

Insho - lafziy san'atlardan bo'lib, she'rdagi ifoda usullarini anglatadi.

Istixdom - bu so'zni bir ma'no va unga qaytuvchi olmoshni boshqa ma'no bilan aytish yoki oldin ikkita olmoshni aytib turib, keyin ikkita olmosh keltiriladi va keyingi ikkitasi bilan oldingi ikkitadagidan boshqa ma'no maqsad qilinadi.

Istifhom - "so'ramoq" ma'nosini anglatuvchi bu usul she'riy asarlarda qo'llaniladi.

Istiora - ma'naviy san'atlar turiga kiradi. U arabcha so'z bo'lib "biron narsani omonatga olmoq" degan ma'noni ifodalaydi va adabiy asarda so'zni o'z ma'nosidan boshqa bir ma'noda, aniqrog'i uni haqiqiy ma'nosida emas, balki majoziy bir ma'noda qo'llash san'ati sanaladi.

Itnob - (ko'p so'zlilik)- ma'noni ehtiyojdan ortiq ibora bilan ifodalash.

Kinoya - ma'naviy san'atlar turi. "bir fikrni yashirin ifoda etmoq" ma'nosidagi so'z bo'lib bayon ilmida uni " ham haqiqat, ham majoz ma'nosi anglashiladigan so'z" - deb izohlanadi.

Kinoya - majozning bir turi bo'lib, so'z yoki birikmani asl ma'nosidan boshqa, teskari ma'noda qo'llash demakdir.

Lafzlarda ergashish - o'z fikrini ifodalashda avvalgilari qo'llagan iboralar qisman yoki to'liq ishlatish.

Lafzning ma'no bilan moslashuvi - bu lafzlarning ma'noga muvofiq kelishidir, bunda faxr va jasurlikni ifodalash uchun kuchli ibora va daqiq so'zlar, g'azal uchun yumshoq iboralar tanlanadi.

Majoz - so'zni ma'lum bir maqsadda o'z ma'nosidan boshqa bir ma'noda, ko'chma ma'noda ishlatishdir.

Majozi sababiya (السببية) - bir narsaning butunlay bir boshqa narsa ta'sirida yuzaga chiqqani haqidagi ma'noni o'z ichiga olgan majozdir.

Mantiqiy izchillik - mavhum otlar va atamalarining ko'p qo'llanishi, fikrning bir biriga mantiqiy bog'lanishi, izchil bayon etilishi, takrorning ko'p bo'lishi, takrorning ilmiy nutq uchun norma ekanligi, ilmiy nutqda izchillikni yuzaga keltiruvchi maxsus o'ziga xos so'z va birikmalarining mavjudligi.

"Ma'naviy chigallik" - majoz va kinoyalar noto'g'ri qo'llanib, undan ko'zlangan maqsadni anglab bo'lmazligi natijasida kelib chiqadigan chigallik.

Ma'noda taqlid qilish. Har bir notiq o'z so'zida avvalgilari ishlatgan ma'no, obrazlardan foydalanadi. Bunda undan ma'nolarni o'z o'rnida qo'lay bilishi talab etiladi.

Monografiya - o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifasiga ko'ra tabiiy, aniq va gumanitar fanlarga oid yirik hajmdagi ilmiy asar bo'lib, avtorlari bir yoki undan ortiq kishi bo'lishi mumkin.

Muammoli maqola - munozara, bahslashuv mazmunida bo'lib, unda biror masala yuzasidan muallif o'z qarashlarini o'rtaga tashlaydi.

Nido - lirik qahramonning boshqa shaxslarga, narsalarga xitob qilishi, ularga murojaat etgan holda o'zining ichki kechinmalari, tuyg'ulari, tilaklari, mulohazalarini bayon qilishini nazarda tutadigan lirik usul.

Notiq balog'ati - har qanday maqsadni ifodalash bo'lmasin, o'z fikrini balog'atli nutq bilan bayon etish qobiliyati.

Ob'ektivlik - narsa, hodisalarning haqqoniy mavjudligida, ularning to'g'ri fan tushunchalari asosida izohlanishida fikrning misollar, faktik materiallar, teorema va formulalar bilan isbot qilinishi.

Publisistika (lot. Publicus - ijtimoiy) - davrning ijtimoiy-siyosiy va boshqa dolzarb masalalariga bag'ishlangan adabiy ijod turi.

Ritorika - yunoncha *rhētorikē* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "notiqlik san'ati" ma'nosini anglatadi.

Siyosiy publisistika - xalq, davlat hayotiga doir masalalarni, shaxs va millat xuquqi, erkinligi kabi siyosiy problemalarni olg'a suradi.

Sinammer - Hufu ehromini qurgan muhandis. Fir'avn boshqa bunday piramida yaratilmasligi uchun uni o'ldirib yuboradi.

So'zdagi fasohat - so'zning harflar nomutanosibligi, so'zning morfologik qiyosga xilofligi va begonalikdan salomat bo'lishi.

Tamanni' - "orzu qilish" ma'nosini ifodalovchi badiiy usul.

Tashbeh - ma'naviy san'atlar turiga kirib, "o'xshatish" ma'nosini ifodalaydi. U bir narsani u bilan mushtarak sifatga ega bo'lgan boshqa narsaga o'xshatishdir.

Tashbehi mufassal - bunda o'xshatish ob'ekti zikr qilinadi.

Tashbehi mujmal - gapda o'xshatish ob'ekti tushib qolgan bo'ladi.

Tashbehi muakkad (ta'kidlangan) - "o'xshashlik" ma'nosidagi so'zning gap tarkibida bo'lmazligi.

Tashbehi mursal - tashbeh ishtirok etgan gapda o'xshatish vositasining ham mavjud bo'lishi.

Tafriq - bir xil narsadan ikkita narsani ajratib olish.

Taqsim - bir narsaning qismlarini olishdir

"Fasl" - ikki jumlaning o'rtasiga bog'lovchi qo'ymasdan ularni ajratish.

"Fasohat" - "ochiq-oydin, ravshan, namoyon bo'lish" ma'nolarini bildiradi.

Feleton (frans. Feuilleton - varaq) - badiiy - publisistik janr bo'lib, ijtimoiy hayot masalalarini satira va yumor vositasi bilan, ya'ni ijtimoiy kulgi asosida yoritadi, hamda ijtimoiy tanqid uchun xizmat qiladi.

"Funksional" - 1) funksiya (vazifa), 2) maqsad, ya'ni til birliklarining ma'lum maqsad va vazifa bajarish jihatdan guruhlanishi, nutq turlariga xoslanishi ma'nolarida ishlatiladi.

Cheklash - arab tilida "القصر" deb atalib , u bir narsani boshqa bir narsa orqali maxsus (yoki o'ziga xos) yo'l bilan qisqartirishga aytiladi. Lug'aviy ma'nosi hibs qilish, cheklash bo'lib, undan tashqariga chiqib bo'lmazlikni bildiradi.

Chiroyli ifodalash - birorta haqiqiy bo'lmagan sababni vasf qilish.

Sherik keltirish - bu bir ish va unga munosib (qarama qarshi emas)ini jamlash.

Hazf - soʻzning gap maʼnosida oʻz ifodasini topishiga qaramay lafzi gap tarkibida kelmasligi.

“Hol” yoki “maqom” - gapiruvchiga oʻz iborasini muayyan bir suratda bayon qilishga undaydigan omil.

“البلاغة” - notqlik sanʼati, toʻgʻri va oʻrinli soʻzlay olish, ritorika kabi soʻzlarga mos keluvchi atama.

الأطناب - soʻzamonlik boʻlib, yagona maʼnodagi sinonimlardan keng foydalanish demakdir.

الأيجاز - koʻp maʼnolarni oz soʻzlar bilan ifodalashdir.

المساواة - soʻzlar oʻzi ifodalayotgan maʼno hajmidan ortiq ham, kam ham boʻlmasligi.

الملزومية - bir narsaning mavjud boʻlishi uchun boshqasining mavjud boʻlishi shart qilingan majoz.

اعتبار ما كان - narsaning oldingi holatini hozirgi holati maʼnosida ishlatish.

اعتبار ما يكون - narsaning kelgusidagi holatini uning hozirgi holati maʼnosida ishlatish.

“علم البديع” - soʻz sanʼati ilmi.

“علم البيان” - taʼbiri voqeʼlik va maqsadga muvofiq tarzda tuzish uslublari haqidagi ilmdir.

علاقة الألية - bir narsaning boshqa narsaga taʼsir qilishda vosita boʻlishini anglatadi.

علاقة العموم - majozning bunday turida muayyan bir narsa oʻrnida umumiy soʻzni ishlatiladi.

علاقة الخصوص - majozning bunday turida umumiy narsalar oʻrnida maxsus narsa ishlatiladi.

علاقة الزيادة - majozning ushbu turida soʻzning lafzi ishlatilib, maʼnosi koʻzlanmaydi.

“علم المعاني” - soʻzlovchining koʻzlagan maqsadini tushuntirish uchun kalamni turli vositalar bilan bezab izohlash qoidalarini ilmidir.

Test savollari

1-mavzu

1. Ilmiy nazariy adabiyotlarda stilistika obʼektiga kiruvchi 3ta problemani sanab oʻting.

- A) Tilning tasviriy ifoda imkoniyatlari, funksional stillar, publisistik stil
- B) Tilning tasviriy ifoda imkoniyatlari, badiiy adabiyot stili, ilmiy stil
- V) Tilning tasviriy ifoda imkoniyatlari, funksional stillar, badiiy adabiyot stili.

G) Funksional stillar, badiiy adabiyot stili, publisistik stil.

2. Praktiki stilistika eʼtiborni asosan qaysi birlikning ekspressiv-emotsinallik tomonlarini oʻrganishga qaratadi?

- A) Sintaktik, morfologik, fonetik
- B) Fonetik, leksik, grammatik
- V) Grammatik, morfologik, fonetik
- G) Morfologik, leksik, grammatik

3. “Stilistika maʼlum informatsiyani toʻlaqlonli va effektli boʻlishini taʼminlovchi tanlab olingan til birliklarini oʻrganishdan iboratdir” – degan fikr qaysi olimga tegishli?

- A) G.V.Stipanov
- B) I.R. Golperin
- V) Sh.Balli
- G) A.I. Yefimov

4. “Stilistika” termini qachondan boshlab filologiya fanida ishlatilib kelinmoqda?

- A) “XXI asrning boshlaridan
- B) XX asrning oʻrtalaridan
- V) XX asrning oxirlaridan
- G) XIX asrning boshlaridan beri

5. “Stilistika – bu keng maʼnoda tilning tasviriy vositalarini oʻrganuvchi bilimdir” degan taʼrif kimga tegishli?

- A) R.G. Piotrovskiy
- B) G.V.Stipanov
- V) R.A.Budagov
- G) I.R. Golperin

6. Saylash, tanlab olish imkoniyati bor joydan ...

- A) stilistika boshlanadi
- B) tilning tasviriy ifoda imkoniyatlari ochiladi
- V) adabiyotshunoslik boshlanadi
- G) stilistikaning turlari paydo bo'ladi.

2-mavzu

1. Akademik V.V.Vinogradov "Stilistika 3 ta katta muammoni o'z ichiga olishi kerak" deganida nimani nazarda tutgan?

- A) Til stilistikasi, nutq stilistikasi, ilmiy manbalar stilistikasi
- B) Til stilistikasi, nutq stilistikasi, badiiy adabiyot stilistikasi
- V) Til stilistikasi, badiiy adabiyot stilistikasi, grafik belgilar stilistikasi
- G) A va B javoblari to'g'ri.

2. Badiiy adabiyotni stilistika fanidan tashqari yana qaysi fanlar o'rganadi?

- A) Tarix, adabiyot nazariyasi, mantiq, psixologiya, pedagogika, tilshunoslik
- B) Pedagogika, psixologiya, tarix, etika, tilshunoslik, mantiq
- V) Tarix, adabiyot nazariyasi, estetika, psixologiya, tilshunoslik, pedagogika
- G) Tarix, adabiyot nazariyasi, psixologiya, pedagogika, tilshunoslik.

3. Badiiy asarning stilistik analizida birinchi o'rinda nima turadi?

- A) Kompozisiya va syujet
- B) G'oyaviy tematik mazmun
- V) Obrazlar sistemasi
- G) Fabula

4. Avtor nuqtai nazaridan asarni stilistik analiz qilganda asar necha bosqichda o'rganiladi?

- A) 4 ta
- B) 2 ta
- V) 3 ta
- G) 5 ta

5. Qaysi olim til stilistikasiga funksional stillarni kiritadi va uni "sistemalar sistemasi" deb nomlaydi?

- A) M.D.Kuznes
- B) Yu.I. Skrebnev
- V) V.V.Vinogradov
- G) R.G. Piotrovskiy

6. Adabiyotshunoslar bilan tilshunoslar o'rtasida tortishuvga sabab bo'lgan hodisa nima?

- A) Badiiy stilning 2 aspektga egaligi
- B) Ekspressiv emotsionallik hodisasi
- V) Badiiy asarda "jargonlar"ning ishlatilishi
- D) B va S javoblar to'g'ri.

3-mavzu

1. Barcha stillarga xos bo'lgan til elementlari qaysi resurslardan kelib chiqqan?

- A) Ma'lum qatlam tili
- B) Umumxalq tili
- V) Shevalar asosida
- D) Rasmiy til.

2. Nima ekstrolingvistik faktorlarga kirmaydi?

- A) Aloqa mazmuni
- B) Aloqa ko'lam
- V) Nutq formasi
- G) Lingvistik faktorlar.

3. Funksional – stilistik prinsip asosida tasniflanganda qanday stil farqlanmaydi?

- A) Professional -texnik
- B) Adabiy so'zlashuv
- V) Leksika
- G) Sodda til.

4. Funksional stillar

- A) Publisistik
- B) Siyosiy
- V) Ilmiy
- G) Og'zaki.

5. Til funksiyasi

- A) Maqsad
- B) Xabar
- V) Aloqa
- G) Ta'sir etish

6. Og'zaki nutq qaysi jihati bilan ajralib turadi?

- A) Mantiqiyli
- B) Vaziyat bilan bog'liqligi
- V) Bayonning izchilligi
- G) O'ylanganligi.

7. Bir nutq turi ikkinchi nutq turidan nimasi bilan farq qiladi?

- A) Stil belgilari
- B) Nutq formasi
- V) Xabarning maqsadi
- G) Aloqa vazifasi

8. Tilning funksional stillarini qaysi olim "funksional qatlam" nomi bilan atagan?

- A) P.Murat
- B) V.Shcherba
- V) V.Vinogradov
- G) B.Garvanyuk

9. Keyingi yillarda funksional stillar necha xilga ajratilib, qanday tasniflanmoqda?

- A) 4 xil: rasmiy, so'zlashuv, badiiy, ilmiy
- B) 5 xil: so'zlashuv, rasmiy, ilmiy, publisistik, badiiy
- V) 5 xil: so'zlashuv, rasmiy, badiiy, gazetaviy- siyosiy, ilmiy- publisistik
- G) 7 xil: so'zlashuv, poetik, siyosiy, rasmiy, ilmiy, professional –texnik, sodda til.

10. Funksional stillar nima asosida klassifikatsiya qilinadi?

- A) rasmiy til
- B) umumxalq tili
- V) adabiy til
- G) b va s punktlar

4-mavzu

1 Bayonning shaxssizligi

- A) voqea bahosi,
- B) talqinidan voz kechish,
- V) hissiy kechinmalarni ko'rsatmaslikda
- G) barcha javoblar to'g'ri.

2.Rasmiy uslubning qaysi janrda matn gapga teng?

- A) xizmat yozuvi
- B) telegramma
- V) buyruq, qaror
- G) barcha javoblar to'g'ri.

3. Rasmiy uslubda alohida ahamiyat kasb etadi.

- A) buyruq va qarorlar
- B) hujjatlar leksikasi
- V) uslub alomatlari
- G) sodda gaplar

4. Rasmiy uslubning o'ziga xosligi

- A) so'z tanlash zaruratida
- B) nomeklatura leksikasida
- V) tartibga solinganligida
- G) barcha javoblar to'g'ri.

5. So'zning to'g'ri tanlanishi ...

- A) mazmun ta'sirini kuchaytiradi,
- B) axborot tashish qimmatini oshiradi
- V) fikrni anglatishda qiyinchilik keltirib chiqaradi
- G) A va B punktlar.

6.Rasmiy nutqning yozma shaklida

- A) sodda gaplar
- B) so'z birikmalari
- V) sifatdosh va ravishdoshlar
- G) qo'shma gaplar ustuvorlik qiladi.

5- mavzu

1. Adabiy so'zlashuv uslubi nimasi bilan xarakterlanadi ?

- A) tartibga solinganligi
- B) puxtaishlanganligi
- V) tilning adabiy normalariga mosligi
- G) barcha javoblar to'g'ri.

2.Oddiy so'zlashuv uslubining xarakterli xususiyati...

- A) betakalluflik
- B) erkin muomala

- V) emotsionallik
G) barcha javoblar to'g'ri.

3. Oddiy so'zlashuv usuli tarkibiga ... kiritiladi.
A) tilning adabiy normalariga mos kelmaydigan
B) fonetik, grammatik,
V) leksik-frazeologik hodisalar
G) barcha javoblar to'g'ri.

4. Talaffuzning qisqartma usuli
A) jonli so'zlashuvda
B) ramiy uslubda
V) adabiy tilda qo'llaniladi
G) to'g'ri javob yo'q.

5. Barchaga tanish va ma'lum bo'lgan asosiy uslub qaysi?
A) Oddiy so'zlashuv uslubi
B) Adabiy so'zlashuv uslubi
V) Badiiy uslub
G) Rasmiy uslub

6. Adabiy so'zlashuv uslubi qanday elementlardan xoli?
A) arxaizmlar
B) neologizmlar
V) sodda til, sheva va jargon
G) to'g'ri javob yo'q.

6- mavzu

1. Faqat ilmiy uslub jumlarigagina xos bo'lgan belgilar to'g'ri yozilgan qatorni toping.
A) Mantiqiy izchillik, aniqlik, to'liqlik, qisqalik
B) Mantiqiy izchillik, badiiylik, aniqlik
V) To'liqlik, aniqlik, mavzuning 1-shaxs tomonidan hikoya qilib berilishi
G) A va B javoblari to'g'ri
2. Tilshunoslik uslublarining eng muhim belgilari nechta?
A) 2 ta
B) 4ta
V) 3 ta
G) 5 ta

3. Ilmiy uslubda otlarning qaysi turkumlaridan keng foydalaniladi?
A) Mavhum otlar
B) Atoqli otlar
V) Kontekstdan kelib chiqib har qanday turdagi otlardan keng foydalanish mumkin.
G) To'g'ri javob yo'q.

4. Ilmiy uslub janrlari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping
A) Monografiya, memuar, tanlangan asarlar
B) Darsliklar, qo'llanmalar, dasturlar
V) Ilmiy ommabop maqola va broshyura, she'riy to'plam
G) A va B javoblari to'g'ri.

5. "Atamalar birmuncha chegaralanishi hamda ekspresiv emotsionallikka biroz yo'l qo'yilishi" kabi xususiyatlar ilmiy uslubning qaysi janrida uchraydi?
A) Monografiyada
B) Memuarlarda
V) Darsliklarda va
G) annotatsiyalarda kuzatilmaydi.

6. Ilmiy uslubdagi qaysi janr "o'rta janr" deb ham nomlanadi?
A) Oliy o'quv yurtlarining darslik va qo'llanmalari
B) Monografiya
V) Memaur
G) Taqriz.

7. Ilmiy tanlangan asarlar janri bu -
A) Monografiya
B) Memuar
V) Annotatsiya
G) To'g'ri javob yo'q.

8. Ilmiy uslubdagi atamalar eng ko'p ishlatiladigan janr
A) Memuar
B) Monografiya
V) Taqriz
G) Annotatsiya.

9. "Eski atama vva arhaik so'zlar" uchrashi mumkin bo'lgan ilmiy uslub janri bu -

- A) Monografiya
- B) Memuar
- V) O'quv qo'llanmalari
- G) To'g'ri javob yo'q.

10. Ilmiy uslubning ekstrolingvistik belgilari berilgan qatorni toping

- A) Sotsial faktorlar, aloqaning maqsad vazifasi hamda stil sathlari
- B) Aniqlik, ob'ektivlik, mantiqiy izchillik
- V) Neytrallik, qisqalik
- G) B va S javoblar to'g'ri.

7- mavzu

1. Broshyura va maqola qaysi toifa kishilari uchun yoziladi?

- A) Fanning biror sohasi bo'yicha shug'ullanuvchilar uchun
- B) Keng xalq ommasi uchun
- V) Maktab va litsey o'quvchilari uchun
- G) Faqat ta'lim sohasidagilar uchun.

2. Fan atamaları izohlanadigan va hamma tushunadigan tarzda qo'llaniladigan ma'lumot qanday uslubga xos?

- A) Publisistik uslub
- B) Ilmiy uslub
- V) Ilmiy -ommabop usul
- G) Badiiy usul.

3. Tezis janrida fikr qay usulda beriladi?

- A) Fikr nihoyatda qisqa va lo'nda bayon etiladi
- B) Fikr qismlarga bo'linib, abzas yoki arab, rim raqamlari bilan boshlanadi
- V) Fikr atloficha misollar bilan isbotlangan holda beriladi.
- G) A va B javoblar to'g'ri

4. Fanning ma'lum bir yangi qo'nalishi bo'yicha yig'ilish yoki konferensiya materiallariga xos janr - bu ...

- A) Tezis
- B) Taqriz
- V) Annotatsiya
- G) Ma'ruza va axborot janri

5. "Ilmiy asar nimalar to'g'risida bahs qiladi?" degan so'roqqa qaysi janr javob beradi?

- A) Taqriz
- B) Annotatsiya
- V) Tezis
- G) Ensiklopedik maqola.

6. Hozirgi o'zbek adabiy tilida eng yangi janr -bu ...

- A) Ma'ruza -axborot janri
- B) Ilmiy maqola janri
- V) Ensiklopedik maqola janri
- G) Ilmiy ommabop janr.

7. Shartli qisqartmalar ko'p qo'llaniladigan janr qaysi?

- A) Ensiklopedik maqola
- B) Taqriz va teferat
- V) Ilmiy maqola
- G) To'g'ri javob yo'q.

8. Monografiya, ilmiy maqola va dissertatsiyalarga yoziladigan taqriz qaysi uslubga kiradi?

- A) Badiiy
- B) Ilmiy
- V) Ilmiy -ommabop
- G) Rasmiy.

9. Ilmiy uslubni publisistik uslubdan ajratib turuvchi asosiy jihati nimada?

- A) Fikrlarni obrazli umumlashtirishda +
- B) Fikrlarning birinchi shaxs tomonidan aytilishi
- V) Konkretlik
- G) Hamma javob to'g'ri.

10. Xalq, davlat hayotiga doir masalalarni, shaxs va millat huquqi kayui muammolarni olg'a suruvchi janr

- A) Badiiy publisistika
- B) Ilmiy publisistika
- V) Feleton
- G) Siyosiy publisistika

8- mavzu

1. Qaysi uslubda tilning tasviriy ifoda vositalaridan keng qo'llaniladi?
A) Ilmiy
B) Badiiy
V) Publisistik
G) So'zlashuv
2. Quyidagilardan qay biri badiiy uslubga xos emas?
A) Sinonimiya
B) Dialog
V) Terminlar
G) Metafora
3. Qaysi uslubda g'oya yetakchilik qiladi?
A) Badiiy
B) Siyosiy
V) So'zlashuv
G) Publisistik
4. Adabiyotshunoslik stilistikasidagi "tashbeh" san'ati qanday san'at?
A) Jonlantirish
B) O'xshatish
V) Qarshilantirish
G) Mubolag'a
5. Adabiyotshunoslik stili quyidagi xususiyatlarning qay biri bilan ilmiy stildan farq qiladi?
A) Gaplarning uzunligi bilan
B) Sinonimlarni ko'p ishlatish bilan
V) Tugallanmagan fikrlar bilan
G) Barcha javoblar to'g'ri
6. Adabiyotshunoslik uslubida yoziladigan dostonlarda qaysi janrdan foydalaniladi?
A) Masnaviy
B) Tuyuq
V) Ruboiy
G) Fard
7. Badiiy stilda quyidagilardan qay biri ishlatilmaydi?

- A) Emotsionallik
- B) Metafora
- V) Dialog
- G) Taqriz

8. Badiiy asarning stilistik tahlilida nimalarga duch kelinadi ?
A) Dalillar
B) Xarakter
V) Peyzaj
G) Voqea –hodisa

9. Adabiyotshunoslik stiliga oid bo'lgan "saj'" atamasi qaysi qatorda to'g'ri izohlangan?
A) She'rda ishlatilgan barcha so'zlarning birinchi harfining bir xil bo'lishi
B) Nasrda o'zaro qofiyadosh so'zlarning ishlatilishi
V) She'rda Qur'on oyatlarining ishlatilishi
G) She'rda hadislarining ishlatilishi

10. Epilog nima va u qaysi uslubda foydalaniladi?
A) Badiiy asarning kirish qismi, badiiy uslubda
B) Badiiy asarning kirish qismi, ilmiy uslubda
V) Badiiy asarning oxirida qahramonlarning keyingi hayoti haqida xabar beruvchi qismi, badiiy uslubda
G) Badiiy asar qahramonlarining xarakterini ochib beruvchi qismi, badiiy uslubda.

9-mavzu

1. Publisistika mavzu xususiyatlari jihatidan
A) falsafiy-siyosiy,
B) iqtisodiy,
V) ma'naviy- axloqiy
G) barcha javoblar to'g'ri
2. Publisistika uslub jihatidan
A) bahs-munozarali,
B) tashviqot-targ'ibot,
V) tanqidiy-tahliliy
G) barcha javoblar to'g'ri
3. Publisistika janr jihatidan ... turlarga bo'linadi

- A) voqei –informasion,
- B) tahliliy
- V) badiiy –publisistik
- G) barcha javoblar to‘g‘ri.

4. Badiiy asarda san‘atkor targ‘ib etmoqchi bo‘lgan g‘oya nima orqali ifoda etiladi?

- A) personajlar sistemasi va badiiylik
- B) ekspressiv -emotsionallik
- V) ilmiy faktlar
- G) a va b punktlar

5. Hajviy publisistikaning alohida janri

- A) hajviya
- B) feleton
- V) majoziy latifa
- G) karikatura

6. Publisistika qanday turlarga bo‘linadi?

- A) badiiy
- B) siyosiy
- V) ilmiy
- G) barcha javoblar to‘g‘ri.

7. Feletonda ishtirok etadi.

- A) badiiy vositalar
- B) badiiy to‘qima
- V) fakt va voqealar
- G) barcha javoblar to‘g‘ri.

8. Feleton yozilish uslubi jihatidan qanday turkumlarga bo‘linadi?

- A) feleton –sharh
- B) feleton –taqriz
- V) feleton –hikoya
- G) barcha javoblar to‘g‘ri.

9. Muammoli maqola

- A) global muammolar
- B) fan-texnika yutuqlari
- V) munozara, bahslashuv mazmunida bo‘ladi

G) to‘g‘ri javob yo‘q.

10. Prezident farmonlari qanday maqolada aks etadi?

- A) muammoli maqolada
- B) bosh maqolada
- V) targ‘ibot maqolasida
- G) nazariy maqolada.

10-mavzu

1. Arab olimlaridan stilistikaga oid birinchi kitobni kim yozgan?

- A) Ibn Jinniy
- B) Abu Ubayda
- V) Xolif ibn Mu‘tazz
- G) Abu Usmon al-Jahiz

2. So‘z san‘ati ilmiga kim birinchi bo‘lib asos solgan?

- A) Ibn Jinniy
- B) Abu Ubayda
- V) Abu Usmon al-Jahiz
- G) Xolif ibn Mu‘tazz.

3. Ritorikani “ ishontirish fani va san‘ati” deb atagan olimni toping.

- A) Siseron
- B) Arastu*
- V) Kvintilian
- G) al-Jahiz.

4. “البلاغة” - kabi so‘zlarga mos keluvchi atamadir.

- A) notqlik san‘ati
- B) to‘g‘ri va o‘rinli so‘lay olish
- V) ritorika
- G) barcha javoblar to‘g‘ri

5. Gap konstruksiyasida so‘z o‘rnining o‘zgarishi gapning...

- A) ma‘nosini o‘zgartiradi
- B) fasahatli chiqishiga yordam beradi.
- V) mavqeini oshiradi
- G) to‘g‘ri javob yo‘q.

6. So‘zma so‘z tushuntirib berish ilmi – bu dir.

- A) ritorika
- B) ilmu-l-bayon
- V) ilmu-l-badi'
- G) ilmu-l-maoniy.

7. Arablarda ritorika san'ati –bu

- A) balog'at
- B) fasohat
- V) al-uslub
- G) barcha javoblar to'g'ri.

11-mavzu

1. Sharqda nechta uslub mavjud?
 - A) Ilmiy uslub
 - B) Adabiy (badiiy) uslub
 - V) Xitob (ritorika)
 - G) Barcha javoblar to'g'ri.
2. Arab adabiy uslubida qaysi so'z turkumlarining ishtirok etishi normal xususiyat hisoblanadi.
 - A) ot va sifat
 - B) barcha so'z turkumlari
 - V) son va olmosh
 - G) to'g'ri javob yo'q.
3. Qaysi uslubda frazeologik birliklar ishlatilmaydi?
 - A) badiiy uslub
 - B) ilmiy uslub
 - V) ritorika (xitob)
 - G) barcha javoblar to'g'ri.
4. Badiiy nutq uslubining asosiy belgilaridan biri
 - A) lug'aviy birliklar
 - B) frazeologik birliklar
 - V) arxaizmlarning faol va keng ravishda ishlatilishi
 - G) barcha javoblar to'g'ri.
5. Badiiy nutq uslubining o'ziga xos xususiyati bu
 - A) chegaralanmaganligi
 - B) his-tuyg'uning mo'lligi

- V) kitobiy leksikaning mahsuldor ishlatilishi
- G) badiiy bo'yoqlarning ko'p ishlatilishi.

6. Matndagi asosiy so'zlarni nima tashkil qiladi?

- A) atamalar va turg'un birikmalar
- B) arxaizmlar
- V) neologizmlar
- G) ideoma va frazeologizmlar tashkil qiladi.

12-mavzu

1. Qaysi olim balog'atli so'zlashni "السحر الحلال" deb ta'riflaydi?

- A) Mahmud Zamaxshariy
- B) Ahmad Qalqashandiy
- I) al-Farazdaq
- G) Abu Usmon al-Jahiz

2. Ilmu-l-balog'a juda keng qamrovli bo'lib, u ...

- A) zamonaviy etika va estetika,
- B) grammatika va so'zlar etimologiyasi,
- V) mantiq va adabiyotshunoslik fanlarini o'zida mujassamlashtirgan.
- G) barcha javoblar to'g'ri.

3. Saj'ning go'zalliklaridan biri . ..

- A) so'z san'ati
- B) Qur'ondagi ijjoz
- V) saj'dagi saj'
- G) to'g'ri javob yo'q.

4. الأيجاز – bu ...

- A) ko'p ma'nolarni oz so'zlar bilan ifodalash
- B) yagona ma'nodagi sinonimlardan foydalanish
- V) so'zamonlik
- G) barcha javoblar to'g'ri.

5. So'zlarning qoidaga xilofligi ...

- A) ko'p mutolaa qilish orqali yo'qotiladi
- B) did bilan bilinadi
- V) sarf orqali muolaja etiladi
- G) B va V punktlar.

6. So'zlar fasohatli bo'lishi uchun qaysi sifatdan holi bo'lishi lozim?

- A) G'arib bo'lmasligi
- B) So'zlarning oliy bo'lmasligi
- V) talaffuzi qiyin harflarning uchramasligi
- G) sarf qoidalariga xilof bo'lmasligi
- D) barcha javoblar to'g'ri.

13- mavzu

1. "Fasih" so'zi aslida qaysi so'zga nisbatan ishlatilgan?

- A) suvga
- B) sutga
- V) asalga
- G) tuya sutiga

2. So'zdagi fasohat deb, so'zning

- A) harflar nomutanosibligi
- B) morfologik qiyosga xilofligi
- V) begonalikdan salomat bo'lishi
- G) barcha javoblar to'g'ri

3. Harflarning o'zaro nomutanosibligi bu

- A) bir maxrajdan chiqadigan harflar
- B) ikkita bir xil harf
- V) ikkita cho'ziq unli
- G) hamza bilan ayn harfining yonma-yon kelishi.

4. So'z fasohatidagi begonalik bu ...

- A) asarlarda uchraydigan nodir so'zlar
- B) omonim so'zlar
- V) ma'nosi hammaga tushunarli bo'lmagan so'zlar
- G) barcha javoblar to'g'ri

5. Balog'atli kalom –

- A) mazmunan aniq
- B) iborasi fasih
- V) aytilayotgan o'rni va
- G) tinglovchilarga munosib kalomdir.

6. Balog'atning elementlariga nimalar kiradi?

- A) so'zlardagi ta'kid va ta'sir

B) nutqning vaqti va o'rni

V) hukmronlik qilayotgan kayfiyat

G) uslubni tanlashdagi sinchkovlik

D) barcha javoblar to'g'ri

14-mavzu

1. Aqliy majozda foil vazifasida qaysi gap bo'laklari ishlatilishi mumkin?

- A) payt xoli yoki o'rin xoli
- B) maf'ul bihi yoki masdar
- V) sabab xoli
- G) barcha javoblar to'g'ri

2. Murakkab majozda nechta so'z majoziy ma'noda keladi?

- A) ikki yoki uchta so'z
- B) so'z birikmasi yoki gap
- V) gapning bosh bo'laklari
- G) gapning ikkinchi darajali bo'laklari.

3. علاقة العموم - bu ...

- A) muayyan bir narsa o'rnida umumiy so'zning ishlatilishi.
- B) bir so'z o'rnida o'sha ma'noni beruvchi boshqa bir so'zning ishlatilishi
- V) umumiy narsalar o'rnida maxsus narsa, so'zning ishlatilishi.
- G) to'g'ri javob yo'q.

4. علاقة الزيادة - bu ...

- a) bahrni to'g'irlash uchun harf orttirish
- b) yangi so'z qo'shish
- v) gap ma'nosini kuchaytirish
- g) to'g'ri javob yo'q.

5. Majozning qaysi turida ko'chma ma'nodagi so'zdan joy ma'nosi tushuniladi?

- A) المحلية
- B) الكلية
- V) الحالية
- G) علاقة التقييد

6. Majoz turlari to'g'ri yozilgan qatorni toping.

- A) juz'iyya, kulliyaa, mushabbaha, mahalliyaa.
- B) sababiyya, musabbaba, juz'iyya, kulliyaa

- V) jam'iyya, sababiyya, musabbaba, juz'iyya.
G) mushabbaha, mahalliyya, holiyya, kulliyya.

15- mavzu

1. O'xshatish vositasiga ko'ra tashbeh turlari to'g'ri yozilgan qatorni toping.

- A) tashbehi talveh, tashbehi muakkad
B) tashbehi mursal, tashbehi talveh
V) ta'rizi tashbeh, mujmal tashbeh
G) tashbehi muakkad, tashbehi mursal

2. O'xshatish ob'ekting gapda kelishiga ko'ra tashbeh turlarini toping.

- A) tashbehi mufassal, tashbehi mursal
B) tashbehi talveh, tashbehi muakkad
V) tashbehi mufassal, tashbehi mujmal
G) tashbehi talveh, tashbehi muakkad

3. Kinoya qismlarini toping

- A) sifatni ifodalash uchun aytilayotgan kinoya.
B) nisbat berishni ifodalaydigan kinoya
V) sifatlanmishdan kinoya qilish
G) barcha javoblar to'g'ri

4. Tashbeh turlari to'g'ri yozilgan qatorni toping.

- A) talveh, tamsil
B) tamsil, g'ayri tamsil
V) muakkad, talveh
G) talveh, g'ayri talveh

5. Mushabbah, mushabbah bihi, o'xshatish ob'ekti va o'xshatish vositasi – bu

- A) tashbeh arkonlari
B) mazoj qismlari
V) kinoya vositalari
G) to'g'ri javob yo'q.

6. Ba'zan ohangni o'zgartirish kifoya qiladi.

- A) majozni ifodalash uchun
B) tashbehni ifodalash uchun
V) kinoyani ifodalash uchun

G) barcha javoblar to'g'ri.

16- mavzu

1. Itnob – bu

- A) ko'p ma'nolik
B) ser jilvalik
V) ko'p so'zlilik
G) ko'p qirralik

2. Iyjoz (الإيجاز) - bu

- A) nutqning voqelikdan uzunroq bo'lishi
B) ko'zlangan ma'noni noqis iboralar yordamida ifodalash.
V) ko'zlangan maqsadni nutqda o'rtacha odamlar saviyasida gapirish
G) maqsadni imkon boricha mufassal bayon qilish

3. تباین تام - bu ...

- A) tom ma'nodagi birikuv
B) birinchi jumlani izohlab kelish
V) birinchi jumлага badal bo'lish
G) tom ma'nodagi farqlanish

4. Maqomning torligi ...

- A) "Hafz" qilishga undovchi omil
B) "Zikr" qilishga undovchi omil
V) "Qasr" qilishga undovchi omil
G) "Cheklash"ga undovchi omil.

5. "Xabar" qismlari to'g'ri yozilgan qatorni toping.

- A) to'g'ri, noto'g'ri, to'g'ri ham, noto'g'ri ham bo'lmagan xabar.
B) rost, yolg'on, rost ham, yolg'on ham bo'lmagan xabar
V) asosli, asossiz, asosli ham, asossiz ham bo'lmagan xabar
G) dalilli, dalilsiz, dalilli ham, dalilsiz ham bo'lmagan xabar.

6. So'zlarni o'z o'rnidan oldin, yo keyin qo'yishga nimalar sabab bo'lishi mumkin?

- A) tegishlilikni ta'kidlash
B) ma'noni kuchaytirish
V) kechikib kelayotgan muhtadoga nisbatan ishtiyoqni kuchaytirish
G) barcha javoblar to'g'ri

17-mavzu

1. "Kitobu-l-badi'" asarining muallifi kim?

- A) Nasr ibn Hasan
- B) Ibn Mu'tazz
- V) Qudama Ibn Ja'far
- G) Umar Roduyoniy

2. Bir necha so'zni bitta hukmda berish ... deyiladi.

- A) taqsim
-) tafriq
- V) jam'
- G) istixdom.

3. dan muqobala kelib chiqadi.

- A) istixdom
- B) tafriq
- V) taqsim
- G) antiteza

4. Murashshaxa - ...

- A) yaqin ma'noga dalolat qiladi
- B) yashirin dalilni bildiradi
- V) ma'noni yashirishni bildiradi
- G) to'g'ri javob yo'q.

5. Antiteza -

- A) solishtirish
- B) muqobala
- V) ikkita qarama qarshi ma'noni jamlash.
- G) A va V punktlar.

6. Balog'at tarkibiga kiruvchi ilmni toping.

- A) ilmu-l-bayon
- B) ilmu-l-maoniy
- V) ilmu-l-badi'
- G) barcha javoblar to'g'ri.

Kalit-tablisa

Savol mavzu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
№ 1	V	B	A	B	V	A				
№ 2	B	V	B	A	V	A				
№ 3	B									
№ 4	G	G	B	V	G	A				
№ 5	G	G	G	A	B	V				
№ 6	A	A	G	G	A	B	B	B	A	
№ 7	B	V	G	G	B	V	A	B	A	G
№ 8	B	V	A	B	G	A	G	A	B	V
№ 9	G	G	G	G	B	G	G	G	V	B
№ 10	B	V	B	G	A	B	A			
№ 11	G	B	B	B	V	A				
№ 12	B	G	V	A	V	D				
№ 13	B	G	A	V	G	D				
№ 14	G	B	A	G	V	B				
№ 15	G	V	G	B	A	V				
№ 16	V	B	G	A	B	G				
№ 17	B	V	G	A	G	G				

MUNDARIJA

KIRISH	3
Mavzu 1	4
Mavzu 2	7
Mavzu 3	10
Mavzu 4	13
Mavzu 5	16
Mavzu 6	20
Mavzu 7	23
Mavzu 8	28
Mavzu 9	31
Mavzu 10	36
Mavzu 11	41
Mavzu 12	46
Mavzu 13	51
Mavzu 14	57
Mavzu 15	64
Mavzu 16	70
Mavzu 17	80
GLOSSARIY	89
TESTLAR	93
KALIT	113

Qaydlar uchun:

936-96-6
Dona

Texnik muharrir:

M.M. Zarifov

Kompyuter verstkasi:

D.U. Arifjonova

Ushbu o'quv qo'llanma ToshDSHI O'quv –uslubiy Kengashi tomonidan ko'rib chiqilgan va nashrga tavsiya etilgan (Bayonnoma № 3. 04.04.2011.)

Bosishga ruxsat etildi 16.06.2011.

Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Shartli 7,25 b.t. 50 nusxada bosildi.

© Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2011